

บทที่ 4

เมืองพิษณุโลกใน “ยุคอำนาจถดถอย” (พ.ศ.2319 - 2437)

บทนี้ศึกษาถึงการแสวงหาอำนาจของเมืองพิษณุโลกในช่วง พ.ศ.2319-2437 ซึ่งเป็นช่วงที่เจ้าเมืองพิษณุโลกมีบรรดาศักดิ์ชั้น “พระยา” ต่ำกว่าบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองเมืองพิษณุโลกในช่วงก่อนหน้า และอำนาจในการปกครองเมืองก็ถูกศูนย์อำนาจรัฐเข้ามาแทรกแซง เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ มีความเข้มแข็ง อำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงมีอยู่ค่อนข้างจำกัดและถดถอยลงอย่างชัดเจน จึงเป็นที่มาของการแบ่งยุคสมัยของเมืองพิษณุโลกในช่วงนี้ว่า “ยุคอำนาจถดถอย”

ในยุคนี้ถึงแม้ว่าศูนย์อำนาจรัฐได้มีนโยบายฟื้นฟูเมืองพิษณุโลก แต่ก็มีความพยายามลดทอนอำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลกลงจากช่วงยุคก่อนหน้า ทั้งนี้ก็เป็นเพราะศูนย์อำนาจรัฐมีความเข้มแข็งกว่าศูนย์อำนาจรัฐก่อนๆ มาก ศูนย์อำนาจรัฐจึงควบคุมเมืองพิษณุโลกและขยายอำนาจเข้ามาดึงดูแลเอาทรพยากร แต่อย่างไรก็ตาม เจ้าเมืองพิษณุโลกก็ยังมีความพยายามในการแสวงหาอำนาจและต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐ เห็นได้จากการตั้งเจ้าเมืองพิษณุโลกที่เป็นกลุ่มเครือญาติกัน การตั้งคนใกล้ชิดเป็นเจ้าเมืองบริวาร เป็นนายกองส่วยและมีการยกยอกส่วย เมื่อศูนย์อำนาจรัฐเข้มแข็งจึงมีการปลดเจ้าเมืองพิษณุโลก แล้วส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐมาปกครองเมืองพิษณุโลกแทน อย่างไรก็ตาม เจ้าเมืองพิษณุโลกที่ถูกศูนย์อำนาจรัฐส่งมาปกครองก็พยายามแสวงหาอำนาจแก่ตนเองเช่นกัน

ช่วงตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 24 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ศูนย์อำนาจรัฐได้มีนโยบายทางการค้ากับต่างชาติ โดยการจัดเก็บส่วยสิ่งของจากไพร่ส่วยเพื่อค้าขายกับต่างชาติเพิ่มมากขึ้น ความต้องการส่วยของศูนย์อำนาจรัฐทำให้เกิดการตั้งเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้น และมีชาวจีนเข้ามามีบทบาททางด้านเศรษฐกิจ ทำให้ระบบเศรษฐกิจภายในเมืองพิษณุโลกเปลี่ยนแปลงไปเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรา ส่งผลให้ศูนย์อำนาจรัฐได้เปลี่ยนรูปแบบการเก็บส่วยโดยเปิดโอกาสให้ไพร่ส่วยสามารถส่งเงินแทนส่วยสิ่งของได้ รูปแบบการเก็บส่วยสิ่งของได้ลดน้อยลงตามลำดับ

และต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ศูนย์อำนาจรัฐมีอำนาจที่เพิ่มพูนเข้มแข็งเป็นอย่างมาก เจ้าเมืองพิษณุโลกจึงถูกจำกัดอำนาจหน้าที่ไปพร้อมกัน ในขณะที่เดียวกันศูนย์อำนาจรัฐก็ให้อำนาจเจ้าเมืองบริวารเพิ่มขึ้นด้วย เพื่อถ่วงดุลอำนาจกับเจ้าเมืองพิษณุโลก เห็นได้จากการให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองบริวาร รวมทั้งราษฎรสามารถฟ้องร้องเจ้าเมืองและกรมการเมืองได้ จนในที่สุดพระยา

พิษณุโลก (พุ่ม) ก็ถูกศูนย์อำนาจรัฐปลดออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลก เนื่องจากการฟ้องร้องของบรรดาเจ้าเมืองบริวารว่า พระยาพิษณุโลก (พุ่ม) ทุจริตในหน้าที่ แล้วศูนย์อำนาจรัฐก็ส่งขุนนางมาปกครองแทน ทำให้อำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลกในระดับท้องถิ่นเริ่มถดถอยลง จนในที่สุดในปี พ.ศ.2437 ศูนย์อำนาจรัฐก็ได้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองให้เป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล อำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ถดถอยอย่างชัดเจน

4.1 การฟื้นฟูเมืองและขอบเขตอำนาจของเมืองพิษณุโลก

ด้วยลักษณะทางกายภาพของเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานและมีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ ทำให้บริเวณนี้แม้จะได้รับผลจากการสงครามและการทิ้งเมืองหลายครั้งก็ยังมีผู้คนเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ตลอด หลังการทิ้งเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2318 ก็ปรากฏว่ามีผู้คนกลับเข้ามาอาศัยและเกิดการฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

4.1.1 การฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกหลังการทิ้งเมือง พ.ศ.2318

ภายหลังการทิ้งเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2318 ชาวเมืองก็แตก산ซ่านเซ็น บ้างก็หลบหนีเข้าป่า บ้างก็ลงไปอยู่กรุงธนบุรี บ้างก็ถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยศึกที่กรุงอังวะ เมืองพิษณุโลกคงบอบช้ำไม่ต่างจากเมืองร้าง ถึงแม้ว่าจะปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงการเกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือไปปราบกบฏที่เมืองนางรอง เมืองป่าสัก เมืองโจงและเมืองอัตปือ ในปี พ.ศ.2319¹ แต่ก็ไม่มีความแน่ชัดว่ากองทัพดังกล่าวถูกเกณฑ์ลงมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือหรือเป็นกองทัพของชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ลงมาอยู่กรุงธนบุรีภายหลังการทิ้งเมืองพิษณุโลกกันแน่ ดังนั้น จึงไม่มีความชัดเจนว่ามีผู้คนกลับเข้ามาอาศัยในเมืองพิษณุโลกตั้งแต่เมื่อใด

ผู้เขียนสันนิษฐานว่า หลังการทิ้งเมืองพิษณุโลกและการยกทัพกลับของกองทัพกรุงอังวะแล้ว ภาวะสงครามในบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือก็ลดน้อยลงเป็นลำดับ เมื่อปลอดภัยจากภาวะสงครามน่าจะมีชาวเมืองพิษณุโลกส่วนหนึ่งซึ่งหนีเข้าป่าไปตั้งแต่ช่วงสงครามกลับเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองพิษณุโลก ในระยะแรกก็คงมีไม่มากนัก แต่หลายปีเข้าก็น่าจะเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆ ดังปรากฏว่าภายหลังการสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ขึ้นแทนกรุงธนบุรีในปี พ.ศ.2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้แต่งตั้งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองใกล้เคียง

¹ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 522.

ครั้นทรงตั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรุงเสร็จแล้ว ทรงตั้งผู้มีความชอบออกไปเป็น
พระยาพระหลวงครองหัวเมืองเอกโทตรีจัตวาปากได้ฝ่ายเหนือทั้งปวงทุกๆ เมือง... ให้หลวง
นราซึ่งมีความชอบเป็นคนสัถยเชื้อแลเข้มแข็งในการศึกสงครามเป็นพระยาพิศณุโลกย์ ให้
พระวิเชียรเป็น พระยาสุโขไทย... ให้หลวงไชยณรงค์เป็นพระนครสวรรค์... ให้หลวงนาเป็น
พระยาพิจิตร ให้ขุนด่านเป็นพระยาสวรรค์โลกย์²

การแต่งตั้งขุนนางขึ้นมาปกครองเมืองพิศณุโลกในครั้งนี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่าภายใน
บริเวณเมืองพิศณุโลกมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่บ้างแล้ว แต่ก็อาจจะมีไม่มากเท่าเดิม ดังจะเห็นได้
ว่าบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองพิศณุโลกได้ถูกลดลงมาเป็นแค่ “พระยา” เท่านั้น นอกจากนี้ ศูนย์อำนาจ
รัฐก็ยังคงให้ความสำคัญกับเมืองพิศณุโลกอยู่ เพราะเป็นจุดยุทธศาสตร์และฐานทางเศรษฐกิจที่
สำคัญ

แต่การฟื้นฟูเมืองพิศณุโลกในช่วงแรกคงเป็นไปได้ยากลำบาก เนื่องจากสภาพสิ่งก่อสร้าง
ต่างๆ ภายในเมืองล้วนแต่ถูกกองทัพกรุงอังวะเผาทำลาย กอปรกับความเบาบางของผู้คนจึงไม่
อาจจะบูรณปฏิสังขรณ์พระราชวังและวัดวาอารามขึ้นมาได้ ดังปรากฏในปัจจุบันว่ามีการพบซาก
โบราณสถานจำนวนมากภายในเมืองพิศณุโลก ซึ่งไม่ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ ทั้งที่เมือง
พิศณุโลกเป็นเมืองเดียวในหัวเมืองฝ่ายเหนือที่มีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ภายในบริเวณตัวเมืองเดิม
ภายหลังการทิ้งเมือง พ.ศ.2318

ความเบาบางของชาวเมืองพิศณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือนั้น เห็นได้อย่างชัดเจนในปี
พ.ศ.2328 เมื่อกองทัพกรุงอังวะได้พยายามยกทัพมาตีศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ดังปรากฏในพระ-
ราชพงศาวดารว่า

กองทัพเนมโยสีหะชยุพลห้าพัน ยกลงมาทางเมืองสวรรคโลกย์ พระยาสวรรคโลกย์ พระ-
ยาสุโขทัย พระยาพิศณุโลกย์ เหนมาศึกมากเหลือกำลัง ด้วยครั้งนั้นไพร่พลหัวเมืองฝ่าย
เหนือนั้นน้อย แลผู้คนยับเยินเสียแต่ครั้งจะแขวนกันนั้นเป็นอันมาก ที่ยังเหลืออยู่นั้นเบาบาง
นัก เจ้าเมืองทั้งปวงจึงมิได้ต่อรบ ต่างคนยกครอบครัวหนีเข้าป่า ทับพม่าจึงยกล่่วงเลยเมือง
สวรรคโลกย์เมืองสุโขไทยลงมาตั้งค่ายอยู่ปากน้ำฝิ่งฝั่งตะวันออก³

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, นฤมล ชีรวัดน์ (ชำระต้นฉบับ), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์วิชาการ, 2539), หน้า 13.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 74.

จากความในพระราชพงศาวดารเห็นได้ชัดเจนว่า ไพร่พลในเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือมีความเบาบางมาก กองทัพกรุงอังวะยกมาเพียง 5,000 คนก็ไม่อาจเข้าสู้รบด้วยได้ ทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกและชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือต้องทิ้งเมืองหนีเข้าป่าเขาตั่วรอด โดยที่ไม่ได้มีความพยายามป้องกันเมืองไว้เลย ซึ่งนั่นคงเพราะเมืองพิษณุโลกมีความบอบช้ำจากสงครามครั้งก่อนเป็นอย่างมาก จนทำให้มีผู้สันนิษฐานว่าภายหลังสงครามครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้รื้อกำแพงเมืองพิษณุโลกทิ้งเพื่อไม่ให้กองทัพกรุงอังวะใช้เป็นฐานที่มั่น⁴

ต่อมาศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้ส่งกองทัพขึ้นมาต่อสู้กับกองทัพกรุงอังวะที่ปากพิงใต้เมืองพิษณุโลก จนสามารถขับไล่กองทัพกรุงอังวะกลับไปได้⁵ หลังจากนั้นชาวเมืองพิษณุโลกคงกลับเข้ามาอยู่ภายในเมืองอีกครั้ง การทิ้งเมืองหลบหนีเข้าป่าครั้งนี้คงเป็นช่วงเวลาสั้นๆ และจากหลักฐานก็ไม่ปรากฏว่ากองทัพกรุงอังวะได้เข้าทำลายเมืองพิษณุโลกแต่อย่างใด ตั้งแต่ พ.ศ.2328 เป็นต้นมา เมืองพิษณุโลกคงมีการขยายตัวเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เนื่องจากเข้าสู่ภาวะปกติ และคงมีผู้คนจากพื้นที่ต่างๆ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตเมืองพิษณุโลกมากขึ้น ดังปรากฏหลักฐานว่า ในปี พ.ศ.2347 ได้มีการเกณฑ์ไพร่พลจากเมืองพิษณุโลกขึ้นไปรบที่เมืองเชียงตุงและเมืองเชียงรุ่งด้วย⁶

อย่างไรก็ดี ภายหลังสงครามในปี พ.ศ.2328 ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ คงให้ความสำคัญกับเมืองพิษณุโลกน้อยลง เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ และกรุงอังวะได้เปลี่ยนแนวรบจากเดิมที่เคยใช้เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นจุดยุทธศาสตร์ไปใช้หัวเมืองปักษ์ใต้แทน และศูนย์อำนาจรัฐก็ได้ใช้วิธีการรับศึกแบบใหม่ โดยส่งกองทัพไปปะทะตามแนวพรมแดน แล้วแต่กองทัพกรุงอังวะจะยกทัพมาทางใด⁷ นอกจากนี้ ยังโปรดให้อัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรหล่อด้วยทองเหลืองและสำริดที่ชำรุดหักพังอยู่ในเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองลพบุรีและกรุงศรีอยุธยา จำนวน 1,248 องค์ ลงไปบูรณปฏิสังขรณ์และประดิษฐานที่วัดโพธาราม⁸ (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าศูนย์อำนาจรัฐไม่ได้ให้ความสำคัญหรือคิดจะฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นมาให้มั่นคงรุ่งเรืองเหมือนดังแต่ก่อน ทั้งนี้ก็อาจเป็นเพราะต้องการลดอำนาจหัวเมืองลงไม่ให้สร้างอำนาจขึ้นมาต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐอย่างที่เคยปรากฏในอดีตก็เป็นได้

⁴ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, แผนแม่บทเมืองพิษณุโลก, (กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2543), หน้า 20.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 75-76.

⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 188.

⁷ ประภัสสร ศรีนุก, บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534), หน้า 36.

⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 210.

4.1.2 ขอบเขตอำนาจของเมืองพิษณุโลก

การฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นมาใหม่ เมืองพิษณุโลกยังคงถูกตั้งให้เป็นหัวเมืองชั้นเอก และมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางกรมการเมืองเพื่อทำหน้าที่ในการปกครอง ควบคุมไพร่พลภายในเมือง ฟื้นฟูบ้านเมือง ดูแลด้านเศรษฐกิจและความสงบเรียบร้อยภายในเมืองตามขอบเขตอำนาจที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ออกกฎเกณฑ์ แต่ในทางปฏิบัติแล้วเจ้าเมืองและกรมการเมืองมักจะไม่ทำตามกฎเกณฑ์อย่างเคร่งครัดเท่าใดนัก บางครั้งศูนย์อำนาจรัฐก็อะลุ่มอล่วยต่อการลงโทษเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองตามกฎหมาย ทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองมีการแสวงหาอำนาจทางการปกครองและเศรษฐกิจอยู่เรื่อยๆ เมื่อศูนย์อำนาจรัฐมีความเข้มแข็งมากขึ้น จึงได้พยายามลดทอนและควบคุมอำนาจของเจ้าเมืองและกรมการเมือง โดยการส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐเป็นข้าหลวงขึ้นมาตรวจสอบการทำหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมือง

ตำแหน่ง สักคินาและที่มาของเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองพิษณุโลก

หลังการส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก เจ้าเมืองพิษณุโลกมีบรรดาศักดิ์และราชทินนามว่า “พระยาสุรสุนทรบวรพิศมวาทราชชาติพิทยาทิเบศรวรราชดิ อภัยพิริยปรากฏมพาทู”⁹ ถือสักคินา 10,000¹⁰ และได้รับพระราชทานเครื่องยศประกอบบรรดาศักดิ์ เช่น “ถาดหมากทองคำสำหรับหนึ่ง คนโทหลังทองคำสำหรับหนึ่ง ประคำทองคำ 108 เม็ดสายหนึ่ง กระบี่บังทอง 5 บั้งเล่มหนึ่ง สัปทนปักตุงแดงคันหนึ่ง ผ้าม่วงเงินหนึ่ง เสื้อเข้มขาบริ้วที่หนึ่ง แพรขาวห่มเปลาะหนึ่ง ผ้าสร่วนวิลาสหนึ่ง เปนเครื่องยศบันดาศักดิ์”¹¹

ถึงแม้ว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกในยุคนี้จะถือสักคินา 10,000 เท่ากับเจ้าเมืองพิษณุโลกที่อยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี แต่บรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองพิษณุโลกนั้นถูกลดลงเป็นเพียงแค่ชั้น “พระยา” ผู้เขียนสันนิษฐานว่า การที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ลดบรรดาศักดิ์เจ้าเมืองพิษณุโลกลงเป็นเพียง “พระยา” ซึ่งเท่ากับบรรดาศักดิ์เจ้าเมืองอื่นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ แสดงให้เห็นว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกมิได้ทำหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ และสะท้อนให้เห็นถึง

⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ (เจ้า บุนนาค), (กรุงเทพฯ : ต้นฉบับ, 2547), หน้า 369.

¹⁰ กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ 5, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2521), หน้า 129.

¹¹ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 99 เมืองพิษณุโลกย ตั้งพระเทพผลูปนพระยาพิศณุโลกาธิเบศร์ผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกย จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

นโยบายของศูนย์อำนาจรัฐที่ไม่ต้องการให้เมืองใดเมืองหนึ่งมีอำนาจมากเกินไป¹² รวมทั้งสะท้อนว่าเมืองพิชญ์โลกมีความสำคัญต่อศูนย์อำนาจรัฐน้อยลงด้วย

แต่ถึงกระนั้น ก็ยังปรากฏว่าศูนย์อำนาจรัฐได้ให้เจ้าเมืองพิชญ์โลกช่วยกำกับดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่เป็นบางครั้งคราว เช่น ภายหลังจากการทำสงครามปราบปรามศูนย์อำนาจรัฐเวียงจันทน์ พ.ศ.2371 “แลพญาพิชญ์โลกก็โปรดให้เป็นเจ้าเมืองผู้ใหญ่มารักษาบ้านเมืองต่างพระเนตรพระกรรณ ราชการข้างหัวเมืองฝ่ายเหนือสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ไว้วางพระทัยกับพญาพิชญ์โลก ให้พญาพิชญ์โลก กรมการ ดูแลฟังข่าวราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือจรรอบคอบ”¹³ หรือมีสารตรามาถึงพระยาพิชญ์โลกเมื่อปี พ.ศ.2400 โดยมอบหมายให้พระยาพิชญ์โลกตรวจงานและกำชับพระยาอุตรดิตถ์ธำนิบาล พระปลัด กรมการ ในการซ่อมแซมบูรณะพระเจดีย์และพระวิหารวัดพระมหาธาตุเมืองฝางและวัดพระมหาธาตุเมืองทุ่งขี้ ซึ่งอยู่ในความปกครองของเมืองพิชัย¹⁴

แสดงว่าเจ้าเมืองพิชญ์โลกก็ยังมีฐานะเป็นเจ้าเมืองผู้ใหญ่ในระดับท้องถิ่นที่พอมีบทบาทและอำนาจในการดูแลหรือควบคุมเมืองใกล้เคียงได้บ้าง แต่ทั้งนี้ก็น่าจะเป็นไปตามคำสั่งของศูนย์อำนาจรัฐมากกว่าที่จะเป็นอำนาจของเจ้าเมืองพิชญ์โลกที่สั่งสมมาเอง การควบคุมดูแลหัวเมืองใกล้เคียงดังกล่าวอาจเป็นเพียงการถ่ายทอดคำสั่งหรือกำกับการทำราชการเท่านั้น คงไม่ได้หมายความว่าเจ้าเมืองพิชญ์โลกมีอำนาจเข้าไปควบคุมเจ้าเมืองใกล้เคียงอย่างเข้มข้นแต่อย่างใด

สำหรับราชทินนามเจ้าเมืองพิชญ์โลกได้มีการใช้มาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแปลงราชทินนามเจ้าเมืองพิชญ์โลกใหม่ จากเดิมที่เป็นที่ “พระยาสุรสุนทรบวรพิศมวาริราชชาติพิทยธิเบศรวรราชบิดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ” แปลงใหม่ว่า “พระยาพิศมโลกาธิบดี ศรีสุนทรนครเกษตราบุรีเกษอรรคอุดม มหาสยามาธิราชภักดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ”¹⁵ ส่วนสาเหตุการแปลงราชทินนามใหม่นั้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเพื่อให้เข้ากับสภาพของเมืองพิชญ์โลกในช่วงเวลานั้น ซึ่งมีการขยายพื้นที่ทำเกษตรกรรมจำนวนมาก¹⁶

เจ้าเมืองพิชญ์โลกคนแรกในช่วงฟื้นฟูบ้านเมืองก็คือ หลวงนรา ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานเดิมเคยเป็นขุนนางอยู่เมืองใดมาก่อน อาจจะเคยเป็นขุนนางในเมืองพิชญ์โลกมาก่อน ภายหลังจากทิ้งเมือง พ.ศ.2318 จึงลงไปอยู่ที่กรุงธนบุรีก็เป็นได้ หลวงนราคงมีความสัมพันธ์กับผู้ปกครองศูนย์

¹² จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิชญ์โลก พ.ศ. 2475-2503, (พิชญ์โลก : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2542), หน้า 10.

¹³ รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ชุดเกล้าฯ ถวาย, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530), หน้า 28-29.

¹⁴ กทข., ร.4 เลขที่ 20 ร่างตราถึงพระยาสุระบุรี จ.ศ.1219 (พ.ศ.2400).

¹⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 369.

¹⁶ คู ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 197.

อำนาจรัฐกรุงเทพฯ อยู่พอสมควร และน่าจะเคยร่วมราชการสงครามมาด้วยกันตั้งแต่ครั้งอยู่ภายใต้
ศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรี ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ว่า “มี
ความชอบเป็นคนสัตย์ซื่อแลเข้มแข็งในการศึกสงคราม”¹⁷

ถัดจากหลวงนราลงมาตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกน่าจะเป็นทายาทของหลวงนราหรือไม่กี่
เครือญาติคนใดคนหนึ่งที่ย้ายมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกแทน เพราะว่าเป็นการปกครองหัว-
เมืองฝ่ายเหนือช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองระบบเทศาภิบาล พ.ศ.2437 มักมีการสืบทอด
ตำแหน่งทางการปกครองแบบสืบสายโลหิตหรือแบบเครือญาติ¹⁸ เจ้าเมืองพิษณุโลกคนต่อๆ มาจึง
น่าจะมีความสัมพันธ์ทางใดทางหนึ่งกับหลวงนราซึ่งเป็นเจ้าเมืองคนแรกหลังการฟื้นฟูบ้านเมือง
และตระกูลนี้ก็มักจะปกครองเมืองพิษณุโลกมาจนถึงปี พ.ศ.2425 ก่อนที่ศูนย์อำนาจรัฐจะส่งขุนนาง
จากกรุงเทพฯ ขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลกแทน ดังจะได้นำเสนอให้ทราบในลำดับต่อไป

ส่วนการตั้งตำแหน่งขุนนางกรมการเมืองพิษณุโลกนั้น เท่าที่ปรากฏหลักฐานพบว่าเจ้า-
เมืองไม่มีอำนาจโดยตรงในการตั้งขุนนางขึ้นเองได้เหมือนแต่ก่อน การแต่งตั้งกรมการเมืองจะต้อง
เป็นคำสั่งอนุญาตจากศูนย์อำนาจรัฐเท่านั้น¹⁹ แต่บางครั้งศูนย์อำนาจรัฐก็ให้สิทธิกับเจ้าเมืองในการ
คัดเลือกบุคคลที่มีความรู้ความสามารถเหมาะสมที่จะเป็นกรมการเมืองได้ แล้วส่งไปบอกแจ้งลงไป
ยังกรุงเทพฯ สมุหนายกจะเป็นผู้กราบทูลพระมหากษัตริย์ให้ทรงทราบและมีพระบรมราชวินิจฉัย
ซึ่งส่วนใหญ่แล้วก็ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตามที่เจ้าเมืองพิษณุโลกเสนอ แสดงว่าเจ้าเมือง
พิษณุโลกมีสิทธิและอำนาจในการปกครองท้องถิ่นค่อนข้างสูง ซึ่งศูนย์อำนาจรัฐไม่สามารถเข้าไป
ควบคุมหรือแต่งตั้งขุนนางกรมการเมืองในหัวเมืองได้มากเท่าใดนัก ศูนย์อำนาจรัฐจึงมีหน้าที่รับรอง
ตำแหน่งขุนนางกรมการเมืองนั้นๆ ตามที่เจ้าเมืองพิษณุโลกเสนอมาเท่านั้น ถือว่าเป็นความพยายาม
ในการสร้างสมดุลทางอำนาจระหว่างกันมาโดยตลอด อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25
เป็นต้นมา ศูนย์อำนาจรัฐได้พยายามส่งขุนนางจากส่วนกลางขึ้นมารับตำแหน่งกรมการเมือง
พิษณุโลกมากขึ้น²⁰

ตำแหน่งกรมการเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นตำแหน่งกรมการเมืองผู้ใหญ่ก็จะประกอบด้วย
ปลัดเมือง, ผู้ช่วย, ยกกระบัตร, หลวงมหาดไทย, หลวงเมือง, หลวงวัง, หลวงคลัง, หลวงนา, แพ่ง,

¹⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 13.

¹⁸ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, เทศาภิบาล, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), หน้า 50-51.

¹⁹ “พระราชกำหนดใหม่ 44 ระเบียบการตั้งกรมการเมือง”, ใน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประมวล
กฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา 3 ดวง เล่ม 3, (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 457-458.

²⁰ กอช., ร. 5 มร.5 รล-มท/8 เลขที่ 46 เมืองพิษณุโลกขย ตั้งนายข้ามหาดเลกเปนที่พระจ่านองอักษร ผู้ช่วย. จ.ศ.1236 (พ.ศ.
2417).

ศุภมาตราและสถิติ นอกนั้นก็จะเป็นกรรมการผู้ช่วยซึ่งจะมีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอด ขึ้นอยู่กับ การปรับเปลี่ยนนโยบายของศูนย์อำนาจรัฐ ดังตัวอย่างเช่น

ในปี พ.ศ.2394 ปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับทำเนียบขุนนางกรมการเมืองพิษณุโลกว่า ประกอบด้วย พระยาพิษณุโลก เจ้าเมือง, พระไชยบุรินทร์ ปลัดเมือง, พระจางนออักษร ผู้ช่วย, พระจรงฤทธิ, หลวงมหาดไทย, หลวงวัง, หลวงคลัง, หลวงนา, ขุนพรหมสุภา, ขุนชำนาญอักษร, ขุนจง- ใจหาญ, ขุนละคร, ขุนสนิท, ขุนศรีวิโรจน์, ขุนศรีสุรศักดิ์และหมื่นศักดิ์²¹ ส่วนในปี พ.ศ.2425 พบว่าประกอบด้วย พระยาพิษณุโลก, พระไชยบุรินทร์ ปลัด, พระจางนออักษร ผู้ช่วย, พระจรงฤทธิ, พระมหาดไทย, หลวงเมือง, หลวงไชยยศ, หลวงประชาบาล, หลวงสุภาวดี, หลวงบุรีรองเมือง, หลวงจันทราเทพ, หลวงอนุรักษ์ภูมินทร์, หลวงนรินทรเสนี, หลวงพิทักษ์ราชมนตรี, หลวงโกษา, หลวงจันทร์, หลวงอนุรักษ์ภูมินทร์, หลวงเทพเสนา, ขุนหิรัญ, หมื่นจันทบาลและหมื่นพิไชย²²

อำนาจหน้าที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก

ในยุคนี้อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกได้ถูกจำกัดโดยศูนย์อำนาจรัฐ เป็นอย่างมาก เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐมีความเข้มแข็งมากขึ้น และมีการรับเอาวิวัฒนาการบางอย่าง จากชาติตะวันตกเข้ามาใช้ในกรุงเทพฯ อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกถูกระงับไว้อย่างชัดเจนผ่านเอกสารซึ่งเป็นตราตั้งประจำตำแหน่ง ดังตัวอย่างที่ปรากฏในสำเนาเอกสาร การตั้งพระเทพผลูเป็นพระยาพิศณุโลกาธิบติ เจ้าเมืองเมืองพิษณุโลกเมื่อปี พ.ศ.2425 ซึ่งระบุอำนาจ หน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกไว้ว่า

บังคับบัญชากิจราชการบ้านเมืองตัดสินสำเร็จกิจสุขทุกข์ของอาณาประชาราษฎร ในเมืองพิษณุโลก และเมืองขึ้นพร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยสืบไป ให้พระจรงฤทธิ กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยในเมืองพิษณุโลก และเจ้าเมืองกรมการเมืองขึ้นฟังบังคับบัญชาพระยา พิศณุโลกาธิบติผู้ใหญ่แต่ซึ่งชอบด้วยราชการตามพระกำหนดกฎหมาย ขนบธรรมเนียม สำหรับบ้านเมืองสืบๆ มาแต่ก่อนจงประนบประนอมพร้อมมูลกัน ตั้งใจทำราชการฉลอง พระเดชพระคุณ โดยความกตัญญูซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีต่อราชการแผ่นดิน อย่ามีความ รังเกียดถือเปรียบแก่งแย่งกัน ให้เสียดราชการบ้านเมืองไปแต่อย่างใดอย่างหนึ่งได้

²¹ จิรากรณัฏ สถาปนาวรรณนะ, ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475-2503, หน้า 11-12.

²² กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 37 เมืองพิษณุโลกย์ โปรดเกล้าฯ ให้ออดพระยาพิศณุโลกย์ พระไชยบุรณ ปลัดออก จากที่ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

ประการหนึ่งให้พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์มีความเมตตากรุณาโอบอ้อมทำนุบำรุง พระหลวงขุนหมื่นกรมการไพร่บ้านพลเมืองลูกข้าพานิช ให้ได้ทั้งบ้านเรือนทำมาค้าขายอยู่เย็นเป็นสุข ให้บ้านเมืองบริบูรณ์มั่งคั่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ถ้าราษฎรจะมีคดีความมาฟ้องร้องซึ่งกันและกันด้วยข้อความประการใด พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์ประทับฟ้องส่งให้กรมการผู้ใดเป็นตระลาการพิจารณา ก็ให้พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์ตรวจตราดูแลเอาใจใส่ตักเตือนตุลาการให้เร่งชำระว่ากล่าวคดีความของราษฎรโดยยุติธรรม อย่ามีความลำเอียง เข้าด้วยฝายโจทก์ฝ่ายจำเลยกลบเกลื่อนข้อความของราษฎรให้ค้างช้า คิดหาผลประโยชน์เห็นแก่สินจ้างสินบนทำให้ราษฎรได้รับความยากแค้นเดือดร้อนแต่อย่างหนึ่งอย่างใดได้เป็นอันขาด

ถ้ามีราชการทัพศึกสงคราม มาติดพันปลายเขตแดนพระราชอาณาเขตทางใด ก็ให้พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์แต่งกรมการไปสืบสวนข้อราชการมาให้ถ้วนถี่ ถ้าเห็นว่าการศึกสงครามติดพันมาหนักแน่นควรจะเกณฑ์ไพร่เครื่องศัตราวุธ ยกไปช่วยป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตไว้ประการใด ก็ให้เร่งรีบยกไพร่พลกองทัพไปช่วยป้องกันให้ทันทั่วทั้งที่ อย่าให้เสียเขตบ้านเมืองไปแก่ข้าศึกได้เป็นอันขาด

ถ้าถึงเทศกาลพระราชพิธีตรุษสารทก็ให้พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์พร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย และเจ้าเมืองกรมการเมืองขึ้น ณ พระอารามที่ประชุม จำเพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้าพระธรรมเจ้าพระสงฆ์เจ้า บ่ายหน้ากราบถวายบังคมต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สังจาปีละสองครั้งตามอย่างธรรมเนียมจงทุกปีสืบไป

อนึ่งฝิ่นจีนรับทำภาษีซื้อขายกันตามพวกจีน คนที่เป็นไทยลาวห้ามไม่ให้ซื้อฝิ่นขายฝิ่นสูบฝิ่นความแจ้งอยู่ในพระราชบัญญัติซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมขึ้นมาไว้สำหรับเมืองแต่ก่อนแล้ว ให้พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์กำชับห้ามปรามบุตรภรรยาเสมียนทนายว่าทาสและกรมการไพร่บ้านพลเมือง อย่าให้คบหาพวกกันซื้อขายฝิ่นสูบฝิ่นและเป็นโจรผู้ร้ายกระทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายห้ามปรามเก่าใหม่แต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้²³

จากหลักฐานที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าขุนьяอำนาจรัฐได้เข้ามามีบทบาทในการควบคุมดูแลการปกครองภายในเมืองพิษณุโลก ไม่ว่าจะด้วยการออกกฎหมาย การกำชับผ่านเอกสารตราตั้ง การส่งยกกระบัตรมาร่วมช่วยกำกับราชการและการประกอบพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งน่าจะ

²³ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 99 เมืองพิษณุโลกย ตั้งพระเทพผลุเปนพระยาพิศณุโลกาธิปัตย์ผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกย จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425). (จัดย่อหน้าใหม่และแก้ไขคำให้เป็นตามแบบอักษรวิธีในปัจจุบันเพื่อความสะดวกต่อการอ่านโดยผู้เขียน).

ส่งผลให้อำนาจของเจ้าเมืองและกรมการเมืองมีอยู่อย่างจำกัด แต่ถึงกระนั้น เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกก็พยายามแสวงหาอำนาจ ความมั่งคั่งและกระทำผิดกฎหมายที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนดขึ้นมาเพื่อใช้ในการปกครองอยู่บ่อยครั้ง เช่น มีความลำเอียงในการตัดสินคดีความ²⁴ ข่มเหงราษฎร²⁵ และคบหาสุบผีนกับชาวจีน²⁶ เป็นต้น

ดังนั้น ศูนย์อำนาจรัฐจึงมีความพยายามอย่างยิ่งที่จะกำกับดูแลเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกให้ปฏิบัติตามกฎหมายที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด เพื่อที่จะดึงเอาผลประโยชน์ต่างๆ จากเมืองพิษณุโลกให้ได้มากที่สุด เช่น การส่งข้าหลวงขึ้นมาตรวจสอบการทำราชการของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก²⁷ และการนำกฎหมายมาบังคับใช้อย่างจริงจัง ดังปรากฏว่ามีการพบกฎหมายฉบับชลยศัคคีหรือสำเนากฎหมายตราสามดวงซึ่งเป็นกฎหมายที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ชำระและตราขึ้นมาใช้ในการปกครองจำนวน 4,109 ฉบับ ซึ่งถือว่าเป็นหัวเมืองที่มีการพบสำเนากฎหมายดังกล่าวมากที่สุด และมากกว่าที่พบในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์อำนาจรัฐที่พบเพียง 3,733 ฉบับด้วย²⁸

การควบคุมผู้คนภายในเมือง

การควบคุมผู้คนของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ นั้นได้ใช้วิธีเดียวกันกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา นั่นคือการชำระและตรากฎหมายมาประกาศใช้ รวมทั้งใช้ระบบศักดินาเป็นรูปแบบทางการควบคุมไพร่พล แต่ก็มีกรเปลี่ยนแปลงรูปแบบการเกณฑ์แรงงานไปบ้างโดยเฉพาะอย่างยิ่งไพร่หลวง เช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไพร่หลวงมีอัตราการถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 4 เดือน ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปรับอัตราการเกณฑ์แรงงานไพร่หลวงลงให้เหลือเพียงปีละ 3 เดือน²⁹ ราษฎรผู้ชายจะเข้าสู่ระบบไพร่เมื่อเป็นวัย

²⁴ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 96 เมืองพิษณุโลก คอบราชชำระผู้ร้ายปล้นราษฎร จ.ศ.1241 (พ.ศ.2422).

²⁵ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 37 เมืองพิษณุโลกย์ โปรดเกล้าฯให้ถอดพระยาพิษณุโลกย์ พระไชยบุรม ปลัดออกจากที่ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

²⁶ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/32 เลขที่ 102 เมืองพิษณุโลกย์ คอบให้ส่งตัวพระไชยบุรม ขุมเมืองชวนลงมา ณ กรุงเทพฯ เรื่องปล่อยผู้ร้าย จ.ศ.1248 (พ.ศ.2429).

²⁷ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 161 ถึงหลวงสุเทพข้าหลวงเมืองพิษณุโลกย์ ให้นำฉบับความส่งให้พระยาราชวรานุกูลชำระ จ.ศ.1241 (พ.ศ.2422). ; กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 69 เมืองพิษณุโลกย์ คอบราชชำระผู้ร้ายปล้นราษฎร จ.ศ.1241 (พ.ศ.2422).

²⁸ ดู จักรฤทธิ อุทโธ, “ความสัมพันธ์ของกฎหมายตราสามดวงกับกฎหมายฉบับชลยศัคคีที่พบในหัวเมืองต่างๆ”, ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), กฎหมายตราสามดวง : แวนส่องสังกมไทย ผลงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ลำดับที่ 1 “สถานภาพการกฎหมายตราสามดวง”, (กรุงเทพฯ : เฟื่องฟ้า, 2547), หน้า 62-63.

²⁹ นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ.2325-2448), (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 28.

จรรยา คือ สูงประมาณ 2 ศอก 1 คืบ บางคนก็มีอายุประมาณ 14 หรือ 15 ปี และจะพันกำหนดการ ถูกเกณฑ์แรงงานเมื่อเข้าสู่วัยชราหรือมีอายุครบ 70 ปี³⁰

ในยุคนี้ปรากฏหลักฐานเอกสารต่างๆ เกี่ยวกับการใช้คำว่า “เลก” หรือ “เลข” แทนคำว่า “ไพร่” ซึ่งก็มีความหมายเหมือนกัน การเรียก “ไพร่” ว่า “เลก” น่าจะมีที่มาจากตัวอักษรที่ใช้ที่ใช้ในการสักข้อมือ ท้องมือและหลังมือของไพร่ จากการศึกษาของนักนิเวศวิทยา สว่างวุฒิชรรม พบว่าในหัวเมืองแบ่งเลกออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ เลกคงเมือง, เลกสมเจ้าเมือง กรมการเมือง, เลกค่านและเลกกองนอก³¹

(1) เลกคงเมือง หมายถึงไพร่หลวงที่ประจำอยู่ในเมืองนั้นๆ จะโยกย้ายไปทำมาหากินหรือทำราชการที่เมืองอื่นไม่ได้ ต้องคงอยู่ถาวรในเมืองนั้น ภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าเมืองและกรมการเมือง ซึ่งจะถูกเกณฑ์ไปราชการสงคราม ถูกเกณฑ์แรงงานและส่งส่วยให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐ

(2) เลกสมเจ้าเมือง กรมการเมือง หมายถึงไพร่สมที่อยู่ในสังกัดของเจ้าเมืองและกรมการเมือง หน้าที่ของไพร่สมจะคล้ายคลึงกับไพร่หลวงทั้งประเภทของงาน ระยะเวลาการเกณฑ์แรงงาน และอัตราการส่งส่วย

(3) เลกค่าน หมายถึงเลกสังกัดกองค่านตามเมืองต่างๆ มีหน้าที่ลาดตระเวนตรวจดูแลเขตแดน ทั้งระหว่างเมืองหนึ่งกับอีกเมืองหนึ่ง และระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ กับศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียง

(4) เลกกองนอก หมายถึงเลกที่บ้านเรือนทำมาหากินอยู่นอกกรุงเทพฯ จะขึ้นสังกัดมูลนายที่อยู่ในกรุงเทพฯ หรือในหัวเมือง ซึ่งจะเป็นเมืองเดียวกันหรือต่างเมืองกับเลกเหล่านั้นก็ได้ มีทั้งไพร่หลวงและไพร่สม ดังปรากฏหลักฐานว่า มีเลกกองนอกของหม่อมไกรสรอยู่ในเมืองพิษณุโลก³² มีหน้าที่ทำงานคือส่งส่วยให้แก่มูลนายเพื่อส่งต่อให้ศูนย์อำนาจรัฐตามอัตราที่กำหนดไว้

แต่อย่างไรก็ดี จากการศึกษาหลักฐานเอกสารต่างๆ ก็พบว่า โดยส่วนใหญ่แล้วไพร่ในเมืองพิษณุโลกจะถูกเรียกว่า “เลกส่วย” ซึ่งก็น่าจะหมายความว่า เลกในเมืองพิษณุโลกจะต้องสังกัดเลกประเภทใดประเภทหนึ่ง แต่เนื่องจากการขยายตัวทางการค้าได้ส่งผลให้ศูนย์อำนาจรัฐเปลี่ยนการเกณฑ์แรงงานของบรรดาเลกประเภทต่างๆ มาเป็นการให้ทำหน้าที่ส่งส่วยสิ่งของที่ศูนย์อำนาจรัฐต้องการมากกว่า แล้วก็มีการจัดระบบการควบคุมเลกให้เป็น “กองส่วย” โดยมีนายกองส่วย

³⁰ อัญชลี สุสาขันธ์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545), หน้า 73.

³¹ คุรุละเอียดยเพิ่มเติมใน นันทิยา สว่างวุฒิชรรม, การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ.2325-2448), หน้า 50-62.

³² กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/2 เลขที่ 133 เมืองพิษณุโลก ทำเลกหม่อมไกรสร จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411).

และปลัดกองช่วยเป็นผู้ควบคุมดูแลเกล้าให้หาช่วยมาส่งตามที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด³³ ภายในกองช่วยก็จะประกอบด้วย “หมวด” ซึ่งมี “นายหมวด” เป็นหัวหน้าอยู่หลายหมวด

ในการส่งช่วยแต่ละประเภทก็จะมีจำนวนกองช่วยแตกต่างกันขึ้นอยู่กับว่าในเมืองจะมีเลกหรือทรัพยากรนั้นๆ มากน้อยเพียงใด และในแต่ละกองช่วยก็จะมีจำนวนเลกช่วยแตกต่างกัน กล่าวคืออาจจะมีเลกช่วยในสังกัดกองช่วยหนึ่งตั้งแต่ 8, 10, 15 และบางกองช่วยอาจมีจำนวนเลก 40, 68, 122 และ 201³⁴ กองช่วยที่มีเลกช่วยมากที่สุดคือกองช่วยครั้งกองพระแก้วอาษา เมืองด่านซ้าย ในปี พ.ศ.2390 พบว่ามีเลกช่วยมากถึง 779 คน³⁵ และยังพบว่าจำนวนกองช่วยและเลกช่วยก็มีจำนวนเพิ่มขึ้นหรือลดลงอยู่ตลอด เนื่องจากการเพิ่มขึ้น พิการ ชราและตายของเลกช่วย

ไม่เพียงแต่เลกช่วยจะมีหน้าที่จัดหาช่วยมาส่งนายกองช่วย ยังพบว่าเวลามีศึกสงครามเลกช่วยก็จะถูกเกณฑ์ไปทำราชการสงครามด้วย³⁶ กองช่วยจึงถือว่าเป็นหน่วยที่ควบคุมกำลังไพร่พลในเมืองพิษณุโลกอย่างใกล้ชิดมากที่สุด เนื่องจากส่วนใหญ่ นายกองและปลัดกองมักจะอยู่อาศัยในภูมิลำเนาเดียวกันกับเลก ซึ่งเป็นบริเวณที่อยู่ใกล้กับแหล่งทรัพยากรที่จะต้องนำมาส่งเป็นช่วย นายกองและปลัดกองจะรู้จักตัวเลก บุตรและภรรยาของเลก³⁷ ทำหน้าที่เรียกเกณฑ์แรงงานเมื่อถึงเวลาที่เลกต้องทำราชการ เก็บรวบรวมช่วยส่งไปยังผู้บังคับบัญชาของตน ชำระเลกและทำบัญชีเลกในสังกัดของตนส่งศูนย์อำนาจรัฐให้ทราบ³⁸

นอกจากเลกทั้งสี่ประเภทแล้ว ภายในเมืองพิษณุโลกยังมี “พระสงฆ์” ซึ่งประจำอยู่ตามวัดภายในเมืองหรือชุมชนต่างๆ การปกครองของคณะสงฆ์ภายในเมืองพิษณุโลกปรากฏหลักฐานว่ามีพระสังฆราชาหรือพระครูสังฆปาโมกข์เป็นเจ้าคณะ เมืองนครไทยมีพระครูธรรมเสนาเป็นเจ้าคณะ เมืองชุมพรลำแดงมีพระครูศิริมานนทร์เป็นเจ้าคณะ เมืองชุมแสงสงครามมีพระครูอริยมุนีหรือพระครูศีลธรรักษ์เป็นเจ้าคณะ³⁹ ส่วนเมืองบริวารอื่นๆ ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับเจ้าคณะปกครอง

³³ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 143 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนวิเศษภักดีเพนที่หลวงอินสมบัติ นายกองช่วยน้ำรัก จ.ศ. 1232 (พ.ศ.2413).

³⁴ ขัญเมือง จันทโรจณี, ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394), (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทอักษรศาสตรบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 133.

³⁵ กจข., ร. 3 เลขที่ 113 สารตราตอบรับครั้งช่วยเมืองด่านซ้าย จ.ศ.1209 (พ.ศ.2390).

³⁶ กจข., ร.5 มร.5 รล-มท/29 เลขที่ 28 เมืองพิษณุโลกย์ ให้เกณฑ์เลขช่วยเงินกองขุนจรสมบัติให้หลวงวาสุเทพไปเข้ากองทัพเจ้าหมื่นไวยวรรณรต จ.ศ.1247 (พ.ศ.2428). ; กจข., ร.5 มร.5 รล-มท/31 เลขที่ 159 เมืองพิษณุโลกย์ ให้เกณฑ์เลขเมืองด่านซ้ายให้พระยาสุริยวงษา พระแก้วอาษาไปรักษาเมืองพวน จ.ศ.1248 (พ.ศ.2429).

³⁷ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/2 เลขที่ 143 เมืองพิษณุโลกย์ส่งเงินแทนทองคำ ตั้งนายอ้อมเพนที่ขุนอภัยภักดี นายกอง นายอ้าเพนที่หมื่นศรีวังไพร ปลัดกอง ขึ้นไปควบคุมขุนหมื่นตัวเลกทำช่วยทองคำ จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

³⁸ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/7 เลขที่ 66 เมืองพิษณุโลก คอบเงินช่วยกับชำระเลกกองหลวงอินทร์รักษา จ.ศ.1235 (พ.ศ.2416). ; กจข., ร.5 มร.5 รล-มท/8 เลขที่ 50 เมืองพิษณุโลกย์ คอบส่งเงินช่วยหักเลขกองขุนพิทักษสมบัติ จ.ศ.1236 (พ.ศ.2417).

³⁹ ตำนานพระอารามแลทำเนียบสมณศักดิ์, (กรุงเทพฯ : วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, 2543), หน้า 207-208.

มี “เลกวัด” หรือ “ข้าพระ” ซึ่งเป็นราษฎรอีกกลุ่มหนึ่งที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชอุทิศ หรือมีผู้อื่นอุทิศถวายให้คอยดูแลพระอารามและคณะสงฆ์ ทำงานรับใช้กิจการของวัดตลอดชีวิต และสืบต่อถึงลูกหลานโดยไม่มีวันจบสิ้น⁴⁰ ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งเป็นวัดสำคัญของเมืองพิษณุโลกน่าจะมีเลกวัดอยู่จำนวนไม่น้อย ดังปรากฏหลักฐานว่า ในปี พ.ศ.2400 มีเลกวัดพระศรีรัตนมหาธาตุจำนวนหนึ่งถูกเกณฑ์ขึ้นไปช่วยบูรณะวัดมหาธาตุเมืองทุ่งยั้งและวัดพระมหาธาตุเมืองฝาง⁴¹ และพบว่าในช่วงปี พ.ศ.2425-2432 เมืองพิษณุโลกมีกองส่วยข้าพระโยมสงฆ์จำนวน 5 กอง คือ กองหลวงชินทาส, กองขุนชำนาญ, กองขุนบำรุง, กองหมื่นแผ้วและกองพระแก้วอาษา เมืองค่านซ้าย⁴²

และ “ทาส” ซึ่งหมายถึงผู้ที่อาจเป็นมุลนายหรือไพร่มาก่อน แต่ถูกขายหรือขายตัวเองมาเป็นทาส ทาสมีทั้งชายและหญิง มีฐานะเสมือนทรัพย์สินส่วนตัวของนายทาสหรือนายเงิน ทาสจะได้รับการเว้นการเกณฑ์แรงงาน แต่จะต้องทำงานแทบทุกอย่างตามที่นายทาสใช้⁴³ เจ้าเมืองพิษณุโลกและกรรมการเมืองผู้ใหญ่คงจะมีทาสอยู่ได้ปกครองแทบทั้งสิ้น⁴⁴

ภายหลังมีชาวต่างชาติโดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ภายในเมืองมากขึ้น ศูนย์อำนาจรัฐได้มีการแต่งตั้งหัวหน้าของกลุ่มชนนั้นเป็น “นายอำเภอ” เพื่อให้ควบคุมดูแลตนเอง เอกสารของศูนย์อำนาจรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวระบุว่า ตำแหน่งนายอำเภอเป็นขุนนางระดับหลวงหรือขุน⁴⁵

สำหรับการปกครองในท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกมีหลักฐานกล่าวถึงเพียงเล็กน้อย ทำให้ไม่เห็นรายละเอียดและความชัดเจนเท่าใดนัก แต่เมื่อพิจารณาแล้วพบว่าการปกครองในท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกน่าจะมีหน่วยที่เล็กที่สุดได้แก่หมู่บ้านหรือบ้าน แต่ละหมู่บ้านจะมีผู้ใหญ่บ้านหรือนายบ้านผู้ซึ่งเจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้งทำหน้าที่ปกครอง⁴⁶ ผู้ใหญ่บ้านมิได้บรรดาศักดิ์หรือตำแหน่งใดๆ ถ้า

⁴⁰ อัญชลี สุสาธิต, เล่มเดิม, หน้า 47.

⁴¹ กษ., ร. 4 เลขที่ 32 ใบบอกเมืองพิษณุโลก เรื่องซ่อมแซมพระเจดีย์ธาตุและรายงานนำฝนคั้นข้าว จ.ศ.1219 (พ.ศ. 2400).

⁴² ประภัสสร ศรีมุข, เล่มเดิม, หน้า 149.

⁴³ อัญชลี สุสาธิต, เล่มเดิม, หน้า 53-57.

⁴⁴ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 91 เมืองพิษณุโลกฯ ให้ทำบายูซึ่งส่งทรัพย์สินของ นายพุ่ม พิศณุโลกย์ นายอ้อม ไชยบุรณ เข้ามา ณ กรุงเทพฯ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425). ; กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 99 เมืองพิษณุโลกฯ ตั้งพระเทพมูลเปนพระยาพิศณุโลกาธิปไตยผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

⁴⁵ จิรากรณ สดอปนะวรรณ, “รัฐในหมู่บ้านสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, ใน ราม วัชรประดิษฐ์ (บรรณาธิการ), รายงานประชุมวิชาการ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 2, (พิษณุโลก : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2550), หน้า 12.

⁴⁶ เจ้าเมืองในที่นี้หมายถึงเจ้าเมืองที่หมู่บ้านนั้นสังกัดอยู่ ซึ่งอาจจะเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกหรือเจ้าเมืองบริวารก็ได้.

ผู้ใหญ่บ้านบังเอิญเป็นข้าราชการที่ครบเกษียณอายุแล้ว ผู้ใหญ่บ้านผู้นั้นก็ยังคงมีบรรดาศักดิ์หรือตำแหน่งเดิมอยู่ หน้าที่ของผู้ใหญ่บ้านจำกัดอยู่เพียงแต่รักษาความสงบเรียบร้อยภายในหมู่บ้าน และควบคุมดูแลหมู่บ้านให้พ้นจากโจรผู้ร้าย⁴⁷ นอกจากนี้ในหมู่บ้านยังมีเจ้าแก้วซึ่งเป็นผู้อาวุโสของหมู่บ้านที่ทำหน้าที่เป็นพยาน ช่วยชี้เขตที่นา ช่วยไกล่เกลี่ยข้อพิพาทเล็กน้อยในหมู่บ้าน ดังปรากฏเอกสารว่าเจ้าแก้วและผู้ใหญ่บ้านให้ทำหน้าที่ช่วยข้าหลวงในการรังวัดที่นา⁴⁸

หน่วยที่ใหญ่ถัดขึ้นมาจากระดับหมู่บ้านได้แก่ ตำบล มีกำนันเป็นผู้ซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากเจ้าเมืองทำหน้าที่ปกครองเช่นกัน กำนันทำหน้าที่รายงานมายังกรมการเมือง ทำหน้าที่ด้านปกครอง รักษาความสงบเรียบร้อยภายในตำบลและด้านตุลาการเพียงเล็กน้อย⁴⁹ นอกเหนือจากกำนันที่มีบทบาทในการปกครองแล้ว ยังพบว่า มีกำนันนาที่ทำหน้าที่ดูแลชาวบ้านให้เสียค่านาร่วมกับกองข้าหลวงในการรังวัดเพื่อออกโฉนดสำหรับเสียค่านา และกำนันตลาดที่ทำหน้าที่เก็บอากรตลาดให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐ รวมทั้งดูแลมิให้ลูกตลาดทำผิดกฎหมาย เช่น ซื่อขายของเกินราคาที่กำหนดหรือขายสิ่งของต้องห้าม⁵⁰

การดูแลเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก

ก่อนการทิ้งเมือง พ.ศ.2318 เราพบหลักฐานว่าเมืองพิษณุโลกมีเมืองบริวาร 10 เมือง ได้แก่ เมืองนครไทย เมืองไทยบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมขรสำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองชาติตระการ เมืองนครชุม เมืองเทพบุรี และเมืองนครป่าหมาก ภายหลังจากฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นมาใหม่โดยศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ.2325 ผู้เขียนเชื่อว่าเมืองพิษณุโลกก็คงมีเมืองบริวารจำนวน 10 เมืองเช่นเดิม เพราะชื่อเมืองเหล่านี้ยังปรากฏเรื่อยมาและพบว่ามีภารกิจของเมืองบริวารเพิ่มขึ้นอีก 5 เมือง ภายหลังจากขยายตัวทางเศรษฐกิจและการขยายอำนาจไปยังศูนย์อำนาจรัฐเวียงจันทน์ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ดังจะได้กล่าวเป็นลำดับต่อไป

เจ้าเมืองบริวารไม่สามารถติดต่อกับศูนย์อำนาจรัฐโดยตรงและไม่สามารถแต่งตั้งขุนนางกรมการเมืองได้เอง การติดต่อกับศูนย์อำนาจรัฐหรือตั้งขุนนางกรมการเมืองของเจ้าเมืองและกรมการเมืองบริวารจะต้องส่งไปบอกมาที่เมืองพิษณุโลกก่อน จากนั้นเจ้าเมืองพิษณุโลกหรือ

⁴⁷ อकिन รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์, ประกายทอง สิริสุข, หม่อมราชวงศ์ และพรณี ฉัตรพลรักษ์ (แปล), สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 105.

⁴⁸ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ.1173, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2514), หน้า 37.

⁴⁹ อकिन รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์, ประกายทอง สิริสุข, หม่อมราชวงศ์ และพรณี ฉัตรพลรักษ์ (แปล), เล่มเดิม, หน้า 106.

⁵⁰ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ, “รัฐในหมู่บ้านสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, ใน เล่มเดิม, หน้า 12.

กรมการเมืองก็จะเป็นผู้พิจารณาแล้วแต่งตั้งกรมการเมืองไปส่งยังกรุงเทพมหานคร⁵¹ และถ้าถึงเทศกาลพระราชพิธีตรุษ-สารท เจ้าเมืองและกรมการเมืองบริวารจะต้องมากราบถวายบังคมกระทำสัตยानุสตัคต่อพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ และรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์-สัตยาปีละ 2 ครั้งเป็นประจำทุกปีพร้อมกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก⁵²

การปกครองภายในเมืองบริวารก็จะประกอบด้วยเจ้าเมืองซึ่งถือศักดินา 1,600⁵³ และกรมการเมือง จากหลักฐานพบว่ามีความหมายกรมการเมืองหลายตำแหน่ง อาทิ ปลัด ถือศักดินา 600, ขกกระบัตร ถือศักดินา 500, แพ่ง, จำเมือง, ศุภมาตรา, แหวง ถือศักดินา 400, รองปลัด, รองแพ่ง, รองจำเมือง, รองศุภมาตราและรองแหวง ถือศักดินา 300⁵⁴ ซึ่งจะมีหน้าที่หลักๆ เช่น ดูแลความเรียบร้อยภายในเมือง พิจารณาคดีความที่ไม่ออกจากรั้ว กำชับนายกองช่วยและเลกช่วย บูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม เชื้อฟังกราชการและเข้าร่วมพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาจากเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก⁵⁵

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ผู้เขียนสันนิษฐานว่าศูนย์อำนาจรัฐน่าจะให้อำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลกกำกับดูแลเมืองบริวารเป็นอย่างมาก เนื่องจากต้องการดึงดูแลเอาช่วยจากเลกกองช่วยต่างๆ ในเมืองบริวาร และเพื่อป้องกันตามแนวเขตต่อแดนระหว่างเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐเวียงจันทน์ แต่ในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เมื่อศูนย์อำนาจรัฐมีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้นจึงสามารถขยายอำนาจเข้ามาในระดับเมืองบริวารมากยิ่งขึ้น และมีนโยบายที่จะให้เมืองบริวารคานอำนาจกับหัวเมืองเพื่อลดอำนาจของหัวเมืองลง ดังจะเห็นได้จากการอนุญาตให้เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองบริวารและราษฎรสามารถยื่นฎีกาต่อข้าหลวงหรือพระมหากษัตริย์ได้โดยตรง⁵⁶ รวมทั้งเปิดโอกาสให้ราษฎรสามารถทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาทางไปรษณีย์ได้⁵⁷

⁵¹ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 64 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนทิพวงเปนที่พระนครไทย เจ้าเมืองนครไทย ขึ้นเมืองพิษณุ-โลกย์ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

⁵² กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 66 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนพิพิธผู้ช่วยเปนที่พระศรีภิรม เจ้าเมืองศรีภิรม จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

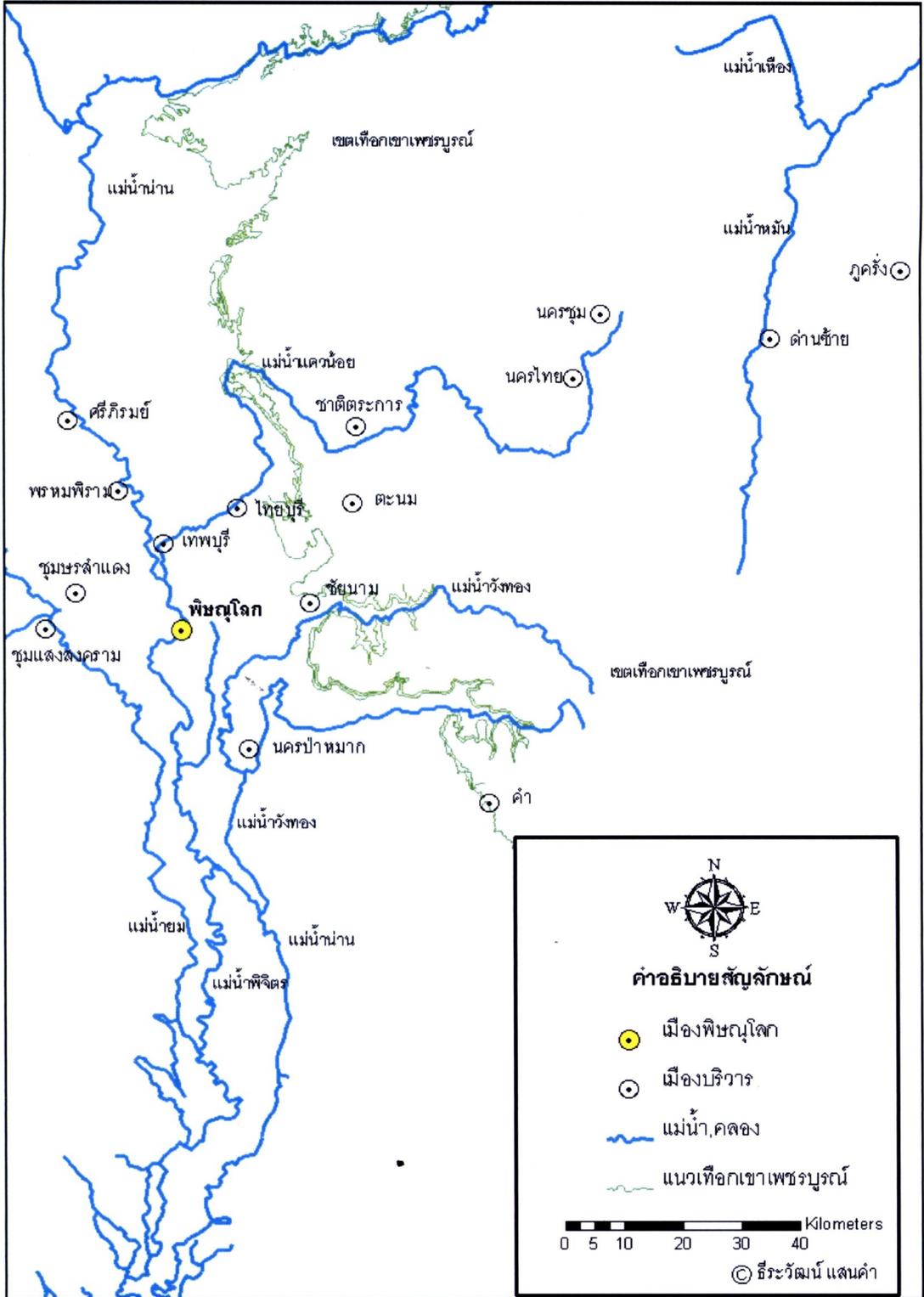
⁵³ กษ., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างตราน้อย ตั้งหลวงนครชุมเปนพระนครไทย ฯลฯ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403). ; กษ., ร.5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 66 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนพิพิธผู้ช่วยเปนที่พระศรีภิรม เจ้าเมืองศรีภิรม จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412). ; กษ., ร.5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 151 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งหลวงพิพิธณรงค์ นายกองช่วยเงินเปนที่พระพรหมพิราม เจ้าเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

⁵⁴ รัฐบาลฯ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, หน้า 74.

⁵⁵ กษ., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างตราน้อย ตั้งหลวงนครชุมเปนพระนครไทย ฯลฯ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403).

⁵⁶ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/34 เลขที่ 77 พิษณุโลก สวรรคโลก และสุโขทัย ให้คืนเงินค่าธรรมเนียมให้แก่ราษฎรเรื่องความเงินอ่องฟ้องอุทธรณ์ผู้ว่าราชการเมือง จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430). ; กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/16 เลขที่ 2 เมืองพิษณุโลก ให้ส่งนายต่างตัวพระไชยบุรณปลัดกรมการเมืองให้ข้าหลวง ราชนายบันอุธร จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430).

⁵⁷ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/63 เลขที่ 25 พิษณุโลก ให้หาตัวนายรด นายแพ ซึ่งทำฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายทางไปรษณีย์ จ.ศ. 1250 (พ.ศ.2431).

ภาพ 4.1 แผนที่ตำแหน่งที่ตั้งเมืองบวรของเมืองพิษณุโลก
ในยุคนำจอดลอย (พ.ศ.2319 - 2437)

นอกจากนี้ ยังพบว่าหากการปกครองในเมืองบริวารมีความขัดแย้งเกิดขึ้นภายในเมือง ศูนย์อำนาจรัฐก็จะส่งข้าหลวงเข้ามาช่วยกำกับดูแล เช่น ในปี พ.ศ.2436 เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองและอุปฮาดเมืองค่านซ้าย จนทำให้เจ้าเมืองต้องหนีไปอยู่ในเขตปกครองของฝรั่งเศสฝั่งซ้ายแม่น้ำเหืองจึงมีการแต่งตั้งอุปฮาดเป็นเจ้าเมืองค่านซ้ายแทน แล้วศูนย์อำนาจรัฐก็ได้ส่งหลวงสุนทรบริรักษ์มาเป็นข้าหลวงกำกับราชการอยู่ประมาณปีเศษจึงเรียกตัวกลับ⁵⁸ แต่ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะศูนย์อำนาจรัฐเกรงว่าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาปกครองหัวเมืองลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและพยายามขยายอำนาจเข้ามายังหัวเมืองลาวที่อยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงในช่วงเวลานั้น จะอาศัยความขัดแย้งดังกล่าวเป็นสาเหตุเข้ามาควบคุมดูแลเมืองค่านซ้ายด้วยก็เป็นได้

4.2 การขยายตัวของชุมชนและเศรษฐกิจหลัง พ.ศ.2367

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ตอนกลาง-ตอนปลาย ภาวะสงครามระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ กับศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงเริ่มลดน้อยลงตามลำดับ ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐได้ทำการค้าขายกับพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาติดต่อค้าขายมากขึ้น เศรษฐกิจภายในศูนย์อำนาจรัฐจึงมีการขยายตัวเป็นอย่างมาก การขยายตัวทางการค้าในช่วงเวลานี้เป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงของการเมืองระหว่างศูนย์อำนาจรัฐในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากเกิดการเข้ามาติดต่อทำการค้าและล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก และมีการเปลี่ยนนโยบายของราชวงศ์ชิงในเมืองจีน ซึ่งมีการเปิดประตูการค้าทำให้มีการขนส่งทางเรือและมีผู้ต่อเรือสำเภาเพื่อค้าขายกับจีนจำนวนมาก⁵⁹

การค้ากับจีนเป็นวิธีการหารายได้เข้าสู่รัฐที่สำคัญของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ โดยเฉพาะการค้าในระบบบรรณาการกับจีน ทำให้กรุงเทพฯ เป็นแหล่งรวมสินค้าจากจีนแหล่งหนึ่งของการค้าระหว่างศูนย์อำนาจรัฐในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปรากฏหลักฐานว่าคณะทูตจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ไปถวายเครื่องราชบรรณาการให้จีนมากกว่าที่จีนกำหนดไว้ คือ 3 ปีต่อ 1 ครั้ง รายได้จากการค้าสำเภาจึงเป็นรายได้สำคัญที่ศูนย์อำนาจรัฐนำมาใช้จ่ายในราชการแผ่นดิน⁶⁰

หากเปรียบเทียบสินค้าส่งออกของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ในช่วงนี้กับสินค้าส่งออกของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 ก็จะพบว่ามีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากในประเภทของสินค้า นอกจากปริมาณของสินค้าที่ส่งออกจะเพิ่มมากขึ้นจนเกินกว่าที่ระบบส่วยจะสามารถป้อนได้เพียงพอแล้ว ประเภทของสินค้าก็ยังประกอบด้วยสินค้าที่ต้องผ่านการผลิตที่

⁵⁸ เดิม วิชาคหกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542), หน้า 279.

⁵⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากใต้และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 91.

⁶⁰ บัณฑิต ถั่วชัยชาญ, “ภัยฝรั่ง” สมัยพระนั่งเกล้าฯ, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550), หน้า 33.

ซับซ้อนขึ้น ใช้แรงงานของคนลงไปเพิ่มขึ้นกว่าการเก็บของป่าตามธรรมดา เป็นต้นว่าสินค้าทางการเกษตรหรือการอุตสาหกรรม⁶¹

ช่วงตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ในขณะที่บริเวณกรุงเทพฯ และเมืองใกล้เคียงเกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจและมีวิธีการผลิตสินค้าที่ซับซ้อนเพิ่มมากขึ้น ซึ่งถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา จากหลักฐานในช่วงเวลาดังกล่าวพบว่าการจัดเก็บส่วยภายในเมืองพิษณุโลกโดยส่วนใหญ่ยังคงมีการจัดเก็บส่วยในรูปวัตถุสิบและไม่มีวิธีการผลิตที่ซับซ้อนส่งให้ศูนย์อำนาจรัฐ เช่น ไม้ขนสัก ครั่ง สีผึ้งและน้ำผึ้ง เป็นต้น แสดงว่าในช่วงที่ศูนย์อำนาจรัฐมีความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจนั้นในหัวเมืองห่างไกลอย่างเมืองพิษณุโลกยังไม่ได้รับผลกระทบหรือเกิดความเปลี่ยนแปลงมากนัก

เมื่อเป็นเช่นนี้ ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในเมืองพิษณุโลกจึงต้องอาศัยระยะเวลาในการเปลี่ยนแปลง ผู้เขียนสันนิษฐานว่าช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.2380-2395 ภายหลังจากที่กรุงเทพฯ และเมืองใกล้เคียงเกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแล้ว ภายในเมืองพิษณุโลกจึงค่อยๆ ได้รับผลกระทบและเกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นระบบเงินตรา ดังปรากฏหลักฐานว่าเริ่มมีกองส่วยบางประเภทที่มีการส่งส่วยในรูปเงินตราแทนส่วยสิ่งของในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 และมีการส่งเงินตราแทนส่วยสิ่งของเพิ่มมากขึ้นในกองส่วยแทบทุกประเภทในต้นพุทธศตวรรษที่ 25⁶² หรือขณะที่เมืองในปริมณฑลกรุงเทพฯ มีการผลิตน้ำตาลทราย แต่ภายในเมืองพิษณุโลกยังคงผลิตสินค้าที่เป็นผลิตผลหรือวัตถุดิบจากธรรมชาติอยู่ ยังไม่มีสินค้าที่ผลิตจากการอุตสาหกรรมพื้นฐาน เมื่อพิจารณาจากประเภทของสินค้าหรือส่วยที่จัดเก็บแล้ว ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในเมืองพิษณุโลกน่าจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนหลังจากที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้ทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษในปี พ.ศ.2398 ซึ่งเป็นผลกระทบจากปัจจัยภายนอก กอปรกับปัจจัยภายในที่ช่วงเวลาดังกล่าวภายในเมืองพิษณุโลกมีความสงบจากภาวะสงคราม เนื่องจากบทบาทของเมืองเปลี่ยนไปจากการเป็นเมืองแนวปะทะเข้าศึกมาเป็นเมืองที่ดูแลรักษาความสงบในภูมิภาคแทน

นอกจากนี้ ผลจากการที่มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำการค้าภายในเมืองพิษณุโลกเพิ่มมากขึ้น ก็ส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจภายในเมืองพิษณุโลกเปลี่ยนแปลงเป็นระบบเงินตราเร็วขึ้นตามไปด้วย เนื่องจากชาวจีนเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในกรุงเทพฯ และเมืองใกล้เคียง ดังนั้น การเข้ามาของชาวจีนจึงมีผล

⁶¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เด่มเดิม, หน้า 82.

⁶² ดู ประภัศร ศรีมุก, เด่มเดิม, หน้า 65, 70-71, 130-135.

ทำให้ระบบเศรษฐกิจภายในเมืองพิษณุโลกเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ซึ่งผู้เขียนจะได้นำเสนอให้ทราบในหัวข้อที่ 4.2.3 การเข้ามาของชาวจีนและบทบาทชาวจีนในเมืองพิษณุโลกต่อไป

การเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจภายในศูนย์อำนาจรัฐจากที่เป็นแบบส่วยหรือแบบพอยังชีพเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรา หากมองผลกระทบที่มีต่อเมืองพิษณุโลกนั้นมีทั้งผลดีและผลเสีย ผลดีก็คือ ราษฎรหรือไพร่ส่วยภายในเมืองมีความเป็นอิสระในการดำรงชีวิตเพิ่มมากขึ้น สามารถทำการเพาะปลูก ทำมาค้าขายและประกอบอาชีพได้ตามความถนัด เพื่อให้ได้เงินมาส่งเป็นส่วยโดยไม่ต้องเสียแรงงานหรือเสียเวลาในการจัดหาส่วยที่เป็นทรัพยากรตามธรรมชาติมาส่ง บรรดานายกองส่วยและกรมการเมืองก็มีโอกาสในการยกยอกหรือปิดบังส่วยเพื่อแสวงหาความมั่งคั่งได้มากยิ่งขึ้น⁶³ ผลเสียก็คือ การควบคุมไพร่พลภายในเมืองเป็นไปอย่างหละหลวม ทำให้ผู้ปกครองเมืองมีอำนาจในการปกครองหรือควบคุมไพร่พลภายในเมืองลดลง และการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตรายังส่งผลกระทบทำให้ราษฎรหรือไพร่ส่วยเป็นหนี้เพิ่มมากขึ้นด้วย⁶⁴

4.2.1 การขยายตัวของชุมชนเนื่องจากปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ

การขยายตัวด้านการค้าของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้ส่งผลให้หัวเมืองด้านในซึ่งเป็นแหล่งสินค้าหรือทรัพยากรที่ศูนย์อำนาจรัฐนำมาใช้ในการค้าขายแลกเปลี่ยนกับต่างชาติเกิดการขยายตัวทางการค้าตามไปด้วย ศูนย์อำนาจรัฐได้พยายามจัดตั้งกองส่วยในหัวเมืองเพิ่มมากขึ้น เพื่อจะนำเอาส่วยที่ได้เป็นสินค้าส่งออกและใช้ในกิจการบ้านเมือง การขยายตัวทางการค้าดังกล่าวไม่ได้ส่งผลเฉพาะสร้างความมั่งคั่งให้ศูนย์อำนาจรัฐเท่านั้น แต่ยังส่งผลให้การค้าภายในดินแดนของศูนย์อำนาจรัฐก็ขยายตัวเพิ่มขึ้นตามไปด้วย⁶⁵

วิธีการสักรอกและจัดตั้งกองส่วยได้ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐทราบจำนวนเลกส่วยที่ค่อนข้างแน่นอน และเลกส่วยเหล่านั้นก็มักจะต้องเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณที่เป็นแหล่งทรัพยากร เพื่อให้เกิดความสะดวกต่อการจัดหาส่วย ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนซึ่งแต่เดิมกระจุกตัวอยู่เฉพาะบริเวณรอบๆ เมืองพิษณุโลกและเมืองบริวารไปยังแหล่งทรัพยากรมากขึ้น รวมทั้งมีการรวบรวมผู้คนที่ตั้งบ้านเรือนกระจายตัวอยู่ตามป่าเขาให้มารวมกันเป็นหมวดเป็นกองเพื่อที่จะได้จัดตั้งกอง

⁶³ กษ., ร. 5 คร.5 รล-ตราน้อย/12 เลขที่ 223 เมืองพิษณุโลกฯ ให้ชำระความนายคู่ช นายขัน ทำเรื่องรากล่าวโทษหลวงรักอุดมนายกองว่าเรียกเอาเงินค่าส่วยกับนายคู่ช นายขัน เหลือเกิน จ.ศ.1248 (พ.ศ.2429).

⁶⁴ หลวงทวยหาญรักษา, นายร้อยเอก, นิราศหลวงพระบางและรายงานปราบเงี้ยว, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2548), หน้า 89. ; กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 50 เมืองพิษณุโลกฯ ให้ส่งตัวอำมมีชื่อผู้ร้ายมาท้าวโทษลงมา ณ กรุงเทพฯ จ.ศ.1242 (พ.ศ.2423).

⁶⁵ ปิยนาด บุนนาค, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ (ตั้งแต่การทำสนธิสัญญาบาวริง ถึง “เหตุการณ์ 14 ตุลาคม” พ.ศ.2516), (กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553), หน้า 48.

ด้วย คังปรากฏว่าขุนยี่อำนาจรัฐได้มอบหมายให้บรรดาเจ้าเมืองและกรมการเมืองบริวาร “สืบสาวเอาตัวเลกเดิม เลกหลบหนีและเลกจรจัดพลัดหาสังกัดมิได้ มารวบรวมไว้เป็นหมวดเป็นกอง ขออย่าให้เลกเดิมหลบหนี และเลกถูกหมู่โจทจากหมวดจากกองไปแต่คนหนึ่งได้”⁶⁶ และเมื่อมีเลกอาศัยอยู่บริเวณใดบริเวณหนึ่งเป็นจำนวนมากก็จะมีเลกตั้งเป็นเมืองขึ้น เพื่อความสะดวกต่อการควบคุมไพร่พลและเลกช่วยในการทำช่วย

การเกิดขึ้นของเมืองคำและเมืองตะนอม

การขยายตัวทางการค้าหลังปี พ.ศ.2367 ทำให้เกิดการตั้งกองส่วยจำนวนมากในเมืองพิษณุโลก เลกส่วยต้องออกหาส่วยมาส่งนายกองส่วยให้ได้ตามที่ได้รับมอบหมาย หรือทำการเพาะปลูกค้าขายแล้วนำเงินมาชำระแทนส่วยที่เป็นสิ่งของ การขยายตัวทางการค้าได้ส่งผลให้เกิดการตั้งเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้นในบริเวณที่เป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญ ทั้งนี้ ล้วนแต่เป็นผลมาจากนโยบายทางด้านเศรษฐกิจของขุนยี่อำนาจรัฐ เมืองบริวารแรกๆ ที่เกิดขึ้นใหม่ในช่วงนี้ คือ เมืองคำและเมืองตะนอม

เมืองคำ ปัจจุบันยังไม่พบหลักฐานแน่ชัดว่าเมืองนี้ตั้งอยู่ที่ใด จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ เคยศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับเมืองคำและพบว่าเมืองคำอยู่ในเขตตำบลบ้านม่วงและตำบลชมภู อำเภอนิคมประจักษ์ จังหวัดพิษณุโลก⁶⁷ จากบันทึกของการเดินทางของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเมื่อครั้งยกทัพไปปราบฮ่อที่เมืองหลวงพระบางในปี พ.ศ.2430 ได้บันทึกไว้ว่า เมืองคำอยู่ห่างจากเมืองพิษณุโลกเป็นระยะเวลาการเดินทาง 1 คืน⁶⁸

เมืองคำเกิดขึ้นจากในปี พ.ศ.2381 ขุนอินและขุนพล กรมการเมืองพิษณุโลก ได้เดินทางไปเที่ยวป่าบริเวณห้วยช่องนางคินซึ่งอยู่ห่างจากเมืองพิษณุโลกไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ กรมการเมืองทั้งสองคนได้พบสายแร่ทองที่ริมห้วย จึงทำการร่อนทอง 1 วันได้เนื้อทองหนัก 1 เพื้อง กรมการเมืองทั้งสองจึงนำความแจ้งแก่พระยาพิษณุโลก พระยาพิษณุโลกจึงมีคำสั่งให้กรมการเมืองทั้งสองควบคุมเลกส่วยดินประสิ่วในสังกัดจำนวน 40 คนให้ไปทำการร่อนทอง เลกส่วยใช้เวลาร่อนทองประมาณ 15 วันได้เนื้อทองคำหนัก 7 ตำลึง กรมการเมืองทั้งสองจึงมาส่งมอบให้พระยาพิษณุโลก

⁶⁶ กทข., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างตราน้อย ตั้งหลวงนครชุมเป็นพระนครไทย ๑๓๑ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403).

⁶⁷ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “เมืองบริวารของพิษณุโลก”, ใน รายงานประชุมวิชาการ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 1, (พิษณุโลก : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2549), หน้า 11.

⁶⁸ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, จอมพล, ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3, (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 161.

พระยาพิชัย โลกได้ส่งใบบอกลงไปยังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ตั้งบ้านมุงชุมชนเป็นเมืองคำ และแต่งตั้งให้ผู้พบแหล่งทอง คือ ขุนอินเป็นพระสุวรรณคีรีเจ้าเมือง ขุนพลเป็นเป็นหลวงสุวรรณคีรี ปลัดเมือง ขุนโยธาเป็นหลวงยกกระบัตร หมื่นพินิจเป็นขุนมหาดไทย หมื่นอาภุเป็นขุนแพ่ง ให้กรมการเมืองทำหน้าที่ควบคุมเลกส่วยร่อนทองส่งตามจำนวนเลข 40 คน คนละ 2 คำลึง รวมเป็นทองหนัก 5 คำลึงส่งศูนย์อำนาจรัฐ และต้องส่งส่วยทองให้แก่เจ้าเมืองอีก 2 บาท 2 สลึงให้แก่พระยาพิชัย โลก⁶⁹ จากนั้นพระยาพิชัย โลกก็จะแต่งกรมการเมืองนำทองคำส่วยส่งไปยังท้องพระคลังที่กรุงเทพฯ ต่อไป

ทองคำเป็นส่วยสำคัญอีกประเภทหนึ่งศูนย์อำนาจรัฐต้องการเป็นอย่างมาก เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐได้นำไปใช้ในการก่อสร้างเกี่ยวกับพุทธศาสนา ซึ่งพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ให้ความสำคัญในการบูรณะสร้างวัดและสิ่งสำคัญทางพุทธศาสนา “ทองคำส่วยนั้นต้องพระราชประสงค์ให้ช่างเผ่าปลวดบิดพระพุทธรูปแลด้วยเครื่องมือเครื่องวัดวาอาราม แลใช้สอยในการพระนครเสมอทุกปี”⁷⁰ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทองคำเป็นสิ่งที่จะต้องใช้ในการนี้มากเป็นพิเศษ ศูนย์อำนาจรัฐจึงได้เรียกเก็บส่วยทองคำมากขึ้น

เมืองตะนอม ปัจจุบันไม่พบข้อมูลแน่ชัดเกี่ยวกับที่ตั้งของเมืองนี้ พบแต่เพียงว่าตั้งอยู่ริมคลองตะนอม⁷¹ สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ในเขตหุบเขาที่กึ่งกลางรอยต่อระหว่างอำเภอวังทอง อำเภอวัดโบสถ์ อำเภอชาติตระการ และอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก

ชื่อเมืองตะนอมไม่ปรากฏในบัญชีเมืองขึ้นของเมืองพิษณุโลกในจารึกทำเนียบหัวเมืองในจารึกวัดพระเชตุพนที่สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2378⁷² แสดงว่าคงมีการตั้งเมืองขึ้นหลังจากปีนี้ จากหลักฐานและลักษณะทางกายภาพของเมืองพบว่า เมืองนี้น่าจะได้รับการตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากนโยบายของศูนย์อำนาจรัฐที่เกี่ยวข้องกับการการส่งส่วยไม้ขนอสัก เนื่องจากมีการพบหลักฐานเกี่ยวกับการให้สัมปทานทำไม้ขนอสักแก่ชาวต่างชาติและคนพื้นเมืองในช่วงเวลาต่อมา⁷³ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะสันนิษฐานว่า เมืองนี้ถูกจัดตั้งขึ้นมาเพื่อดูแลผลประโยชน์ด้านทรัพยากรของศูนย์อำนาจรัฐ และเมื่อทรัพยากรย่อยหรือลงไป เมืองก็ลด

⁶⁹ กษ., ร. 3 เลขที่ 114 เรื่องคำให้การเรื่องพระยาพิชัย โลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ.1208 (พ.ศ.2389).

⁷⁰ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/16 เลขที่ 91 เมืองพิษณุโลกย์ คอบส่งเงินแทนทองคำส่วยของขุนพิณพิชัญญา ขุนจางงักคี จ.ศ. 1239 (พ.ศ.2420).

⁷¹ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “เมืองบวิวารของพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 13.

⁷² ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, (พระนคร : ผ่านฟ้าพิทยา, 2510), หน้า 203.

⁷³ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/25 เลขที่ 72 พิษณุโลกย์ ให้พระแก้วอาษา หมื่นพิสารอักษรทำป่าไม้โป่งภู่ แขวงเมืองนครไทย จ.ศ.1245 (พ.ศ.2426).

บทบาทหน้าที่ลง⁷⁴ ดังปรากฏหลักฐานในปี พ.ศ.2438 ภายหลังจากสถาปนาระบบเทศบาลว่า เมืองตะนอมมีบ้านเรือนราษฎรแค่เพียง 60 หลังคาเรือนเท่านั้นซึ่งถือมีจำนวนน้อยมากหากเทียบกับเมืองอื่น ศูนย์อำนาจรัฐจึงยุบเมืองตะนอมรวมเข้ากับเมืองชัยนาม โดยให้ผู้รักษาเมืองตะนอมมาเป็นที่ปลัดเมืองชัยนามแทน⁷⁵

การเกิดขึ้นของเมืองบริวารทั้งสองนี้เห็นว่ามาจากปัจจัยด้านการขยายตัวทางเศรษฐกิจและความต้องการช่วยทรัพยากรที่มีค่าสูงของศูนย์อำนาจรัฐ ส่วนการตั้งเมืองนั้นน่าจะมาจากการเสนอไปยังศูนย์อำนาจรัฐของเจ้าเมืองพิษณุโลก ว่าบริเวณดังกล่าวมีทรัพยากรมากและมีความเหมาะสมแก่การตั้งเมืองและกองส่วย เมื่อศูนย์อำนาจรัฐพิจารณาแล้วเห็นว่ามีที่เหมาะสมก็จะตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองให้พาเลกส่วยและครอบครัวอพยพไปตั้งเมืองเพื่อทำส่วย การตั้งเมืองขึ้นใหม่ถือเป็นการเพิ่มผลประโยชน์ให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐ และเจ้าเมืองพิษณุโลกเองก็จะได้ส่วนแบ่งจากอัตราส่วยและค่าสัมปทานหรือค่าตอไม้ด้วย ดังนั้น เจ้าเมืองพิษณุโลกจึงได้เสนอไปยังศูนย์อำนาจรัฐเพื่อให้ตั้งเมืองใหม่เพิ่มขึ้นอีก และการขอตั้งเมืองก็ทำได้ง่าย เพียงแต่ผู้ที่จะขอตั้งเมืองมีสมัครพรรคพวกและพาหนะจะปกครองได้ มีอาณาเขตที่ตั้งชัดเจนและไม่มีผู้ใดคัดค้าน ศูนย์อำนาจรัฐก็จะยินยอมให้ตั้งเป็นเมืองได้⁷⁶

การจัดเก็บส่วยจากเมืองพิษณุโลกของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ

การขยายตัวของการค้าทำให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้จัดเก็บส่วยเพิ่มขึ้นทั้งประเภทและปริมาณของส่วยโดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และนอกเหนือจากการขยายตัวของการค้ายังพบว่าในช่วงเวลาดังกล่าวศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้เกิดศึกสงครามกับศูนย์อำนาจรัฐญวน (เวียตนาม) จึงมีความจำเป็นต้องใช้เงินในราชการมากกว่าปกติ การค้าสำเภาในส่วนใหญ่เป็นของพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ ศูนย์อำนาจรัฐเป็นผู้แต่งสำเภาออกไปขายยังต่างประเทศและสินค้านั้นก็ได้มาจากส่วยที่ศูนย์อำนาจรัฐเก็บจากเลกส่วยนั่นเอง⁷⁷

ส่วยเป็นสิ่งที่สำคัญที่ศูนย์อำนาจรัฐต้องการ จะเห็นว่าบริเวณใดที่เป็นแหล่งทรัพยากรศูนย์อำนาจรัฐก็ต้องการให้มีราษฎรเข้าตั้งถิ่นฐานเพื่อจะได้ทำส่วย ดังพบว่าศูนย์อำนาจรัฐมีความพยายามในการฟื้นฟูเมืองนครชุมขึ้นมาอีกครั้งภายหลังที่ถูกกองทัพกรุงเวียงจันทน์กวาดต้อน

⁷⁴ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “เมืองบริวารของพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 13.

⁷⁵ กช., ร. 5 มร.5 ม/6 เลขที่ 1 รวมเมืองคนมเข้าในแขวงเมืองไชยนาม (11 ก.พ. ร.ศ.113 - 3 เม.ย. ร.ศ.114) (พ.ศ.2438).

⁷⁶ ปิยะจักร ปิยะวรรณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.2411-2453, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 64.

⁷⁷ บุญรอด แก้วกันหา, การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411), (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 19.

ชาวเมืองไปจำนวนมากในปี พ.ศ.2370 “พญาพิษณุโลกแต่งกรมการไปสืบราชการรู้ความประการใด แลจัดแจงเมืองนครชุมตั้งเป็นบ้านเป็นเมือง เกลี่ยกล่อมรวบรวมผู้คนครอบครัวได้มากน้อยเท่าใดให้บอกข่าวราชการลงไปให้ทรงทราบเนื่องๆ”⁷⁸ ทั้งนี้ก็เพราะว่าบริเวณเมืองนครชุมเป็นแหล่งไม้สักและป่าฝิ่นที่สำคัญแห่งหนึ่ง

ในการเก็บส่วยและส่งส่วย เจ้าเมืองพิษณุโลกจะเป็นผู้รับผิดชอบในการเก็บและส่งส่วยของกองส่วยทั้งในเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวาร เมื่อได้รับคำสั่งจากศูนย์อำนาจรัฐแล้ว เจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะแต่งกรมการเมืองไปเร่งให้เจ้าเมืองบริวารและนายกองส่วยส่งส่วยตามจำนวนที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด แล้วเจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะจัดการแต่งกรมการเมืองนำส่วยที่รวบรวมได้ลงไปส่งยังศูนย์อำนาจรัฐ หากว่านายกองส่วยส่งส่วยไม่ครบจำนวนหรือล่าช้ากว่ากำหนด ศูนย์อำนาจรัฐก็จะสั่งให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกไปเร่งรัดนายกองส่วยให้รีบส่งส่วยอยู่เสมอ⁷⁹

การจัดเก็บส่วยเมืองพิษณุโลกของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ สามารถแบ่งรูปแบบการจัดเก็บออกเป็น 2 ช่วง ช่วงเวลาก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2325-2398) และช่วงเวลาลงหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาล (พ.ศ.2398-2437)⁸⁰

ช่วงแรก ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2325-2398) ประเภทส่วยสำคัญและจำนวนกองส่วยประเภทต่างๆ ที่ศูนย์อำนาจรัฐจัดเก็บ ได้แก่ ส่วยไม้ขอนสัก 3 กอง, ส่วยครั้ง 1 กอง, ส่วยทอง 4 กอง, ส่วยสีฝิ่น 7 กอง, ส่วยน้ำฝิ่น 10 กอง, ส่วยน้ำรั้ก 3 กอง และส่วยเงิน 10 กอง การจัดเก็บส่วยในช่วงนี้ส่วนมากจะเรียกเก็บส่วยในรูปแบบที่ยังเป็นวัตถุดิบหรือยังไม่มีมีการแปรรูป เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐต้องการนำไปเป็นสินค้าทำการค้าขายกับต่างชาติ ยกเว้นส่วยเงินและส่วยน้ำฝิ่นเท่านั้นที่เลิกส่วยจะต้องส่งส่วยในรูปแบบของเงินตรา

ช่วงที่สอง หลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาล (พ.ศ.2398-2437) ประเภทส่วยสำคัญและจำนวนกองส่วยประเภทต่างๆ ที่ศูนย์อำนาจรัฐจัดเก็บ ได้แก่ ส่วยไม้ขอนสัก 11 กอง, ส่วยเงิน 30 กอง, ส่วยทอง 3 กอง, ส่วยสีฝิ่น 6 กอง, ส่วยน้ำรั้ก 3 กอง, ส่วยน้ำมันยาง 1 กอง และส่วยข้าพระโยมสงฆ์ 4 กอง

⁷⁸ รัฐบาลฯ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, หน้า 29.

⁷⁹ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 145 เมืองพิศณุโลกย์ คอบเงินแทนสีฝิ่นส่วย จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415). ; กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/7 เลขที่ 50 เมืองพิศณุโลก คอบเงินส่วย จ.ศ.1235 (พ.ศ.2416). ; กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/11 เลขที่ 211 เมืองพิศณุโลกย์ คอบส่งเงินส่วยกองขุนพิทักษ์สมบัติ จ.ศ.1239 (พ.ศ.2420).

⁸⁰ รายละเอียดเกี่ยวกับการเก็บส่วยในเมืองพิษณุโลกทั้งช่วงก่อนและหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2325-2437) สามารถศึกษาได้ใน ประภัสสร ศรีมุก, บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437, หน้า 44-74 และ 129-151.

ตาราง 4.1 การจัดเก็บส่วยต่างๆ ของเมืองพิษณุโลกก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2325-2398)

ชื่อส่วย	พ.ศ.	จัดเก็บได้ประมาณปีละ
ส่วยไม้ขอนสัก	2367	55 ตัน
	2374-2382	399 ตัน
	2383-2389	354 ตัน
	2390-2398	480 ตัน
ส่วยครึ่ง	2386-2389	90-100 หาบ
	2390-2398	155 หาบ 80 ชั่ง
ส่วยทอง	2373-2380	1 ชั่ง 13 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง
	2381	10 ชั่ง 1 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง
ส่วยสีผึ้ง	2351	40 สลึง
	2374	5 ภารา 3 หาบ 44 ชั่ง
ส่วยน้ำผึ้ง	2370	1,100 บาท
ส่วยน้ำรัก	2367	260 ทะนาน
	2373	1,316 ทะนาน
ส่วยเงิน	2389	68 ชั่ง 15 ตำลึง (5,500 บาท)
	2390-2398	35 ชั่ง 19 ตำลึง 3 บาท (2,879 บาท)

ที่มา : ประภัสสร ศรีมุก, บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534), หน้า 77-78.

ตาราง 4.2 การจัดเก็บส่วยต่างๆ ของเมืองพิษณุโลก
หลังการทำสนธิสัญญาเบริงจนถึงการสถาปนาระบบเทศบาล (พ.ศ.2398-2437)

ชื่อส่วย	พ.ศ.	จัดเก็บได้ประมาณปีละ	หมายเหตุ
ส่วยไม้ขนสัก	2398-2409 2423 2425-2429 2433	ไม้ 443 ต้น 262 ชั่ง 6 ตำลึง 2 บาท 212 ชั่ง 1 ตำลึง 1 บาท 84 ชั่ง 4 ตำลึง 7 บาท และไม้ 80 ต้น	
ส่วยเงิน	2426-2434	74 ชั่ง 14 ตำลึง 3 บาท (5,979 บาท)	พ.ศ.2430 เก็บได้ 95 ชั่ง 4 ตำลึง 1 บาท
ส่วยทอง	2422-2433	17 ชั่ง 14 ตำลึง 3 บาท	พ.ศ.2429 เก็บได้ 20 ชั่ง 4 ตำลึง 1 บาท
ส่วยสีผึ้ง	2423-2434	17 ชั่ง 2 บาท และสีผึ้ง 4 หาบ 4 ชั่ง	พ.ศ.2430 เก็บได้ 27 ชั่ง 15 ตำลึง 3 บาท
ส่วยน้ำรัก	2423-2432	20 ชั่ง 7 ตำลึง	พ.ศ.2430 เก็บได้ 26 ชั่ง 11 ตำลึง 2 บาท
ส่วยน้ำมันยาง	2429 2430 2431	9 ชั่ง 12 ตำลึง 4 ชั่ง 9 ตำลึง 1 บาท และน้ำมันยาง 5,000 ทะนาน 8 ชั่ง 6 บาท	
ส่วยข้าพระ โยมสงฆ์	2425-2432	55 ชั่ง 4 ตำลึง	

ที่มา : ประภัสสร ศรีมุก, บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534), หน้า 150-151.

เมื่อพิจารณาจากประเภทและจำนวนกองส่วยในช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งก็จะพบว่า มีทั้งการเพิ่มขึ้น ลดลงและยกเลิกการจัดเก็บส่วยบางประเภท รวมทั้งมีส่วยที่ศูนย์อำนาจรัฐทำการจัดเก็บใหม่ด้วย ส่วยที่มีจำนวนกองส่วยลดลงคือ ส่วยทองและและส่วยสีผึ้ง ส่วยที่มีจำนวนกองส่วยเพิ่มขึ้นคือ ส่วยไม้ขนอสักและส่วยเงิน ส่วยที่มีการยกเลิกคือ ส่วยครึ่งและส่วยน้ำผึ้ง และส่วยที่มีการจัดเก็บใหม่คือ ส่วยน้ำมันยางและส่วยข้าพระโยมสงฆ์

นอกจากจะมีการการเพิ่มขึ้น ลดลงและยกเลิกการจัดเก็บส่วยแล้ว ยังพบว่ามีส่วยหลายประเภทที่ศูนย์อำนาจรัฐเรียกเก็บในรูปเงินตรา และอนุญาตให้เลิกส่วยสามารถส่งเงินแทนสิ่งของส่วย เช่น ส่วยไม้ขนอสัก, ส่วยทอง, ส่วยสีผึ้งและส่วยข้าพระโยมสงฆ์ ตลอดจนการเพิ่มขึ้นจำนวนมากของกองส่วยเงิน ลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่าระบบเศรษฐกิจภายในเมืองพิษณุโลกได้เปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเงินตราอย่างชัดเจนภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง เห็นได้จากเลิกส่วยสามารถหาเงินมาส่งเป็นส่วยแทนที่จะต้องใช้แรงงานไปจัดหาส่วยในแหล่งทรัพยากร และในขณะเดียวกันศูนย์อำนาจรัฐก็มีความต้องการส่วยในรูปเงินตรามากกว่าในรูปวัตถุคิบ เนื่องจากการค้าสำเภาระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกับต่างชาติได้ซบเซาลง ส่วยที่เป็นวัตถุคิบจึงหมดความสำคัญตามไปด้วย ผิดกับเงินตราที่ศูนย์อำนาจรัฐสามารถนำมาซื้อสิ่งของหรือใช้ในการทำกิจการบ้านเมืองได้โดยตรง

การจัดเก็บภาษีอากรเมืองพิษณุโลกของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ

แต่เดิมนั้นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่สำคัญของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้มาจากการค้าขายกับต่างประเทศด้วยระบบผูกขาดสินค้า ซึ่งพระคลังสินค้าเป็นผู้ดำเนินการทำให้ชาวตะวันตกซึ่งต้องการทำการค้าขายแบบเสรีไม่พอใจ และหาทางให้ศูนย์อำนาจรัฐยกเลิกระบบผูกขาดสินค้า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวศูนย์อำนาจรัฐได้ทำสนธิสัญญากับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา โดยอนุญาตให้พ่อค้าจากทั้งสองชาติค้าขายโดยตรงกับราษฎรได้ แต่ปรากฏว่ารายได้ของศูนย์อำนาจรัฐตกต่ำลงอย่างมาก⁸¹ การจัดเก็บภาษีอากรจึงเป็นช่องทางที่ศูนย์อำนาจรัฐจะมีรายได้เพิ่มขึ้นแทนกำไรที่ได้จากการค้า เพื่อนำมาใช้ในราชการบ้านเมือง เช่น การจ้างชาวจีนขุดคลองและใช้จ่ายในการซ่อมแซมพระนคร⁸² เป็นต้น

⁸¹ ปิยนาด บุณนาค, เล่มเดิม, หน้า 39.

⁸² บุญรอด แก้วกันหา, เล่มเดิม, หน้า 20.

การจัดเก็บอากรเมืองพิษณุโลกของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ สามารถแบ่งรูปแบบการจัดเก็บออกเป็น 2 ช่วง ช่วงเวลาก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2325-2398) และช่วงเวลาหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงการสถาปนาระบบเทศบาล (พ.ศ.2398-2437)⁸³

ช่วงแรก ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2325-2398) ซึ่งเป็นช่วงที่มีการสถาปนาระบบเจ้าภาษีนายอากรของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ประเภทอากรสำคัญที่ศูนย์อำนาจรัฐจัดเก็บได้แก่ อากรค่านา, อากรตลาด, อากรเกวียน, อากรสุรา, อากรบ่อนเบี้ย, อากรสม-พัศธรและอากรป่าฝ้าง การจัดเก็บอากรจะเก็บในรูปแบบเงินตรา ยกเว้นอากรป่าฝ้างที่มีการจัดเก็บในรูปแบบวัตถุคิบล้ายคสิ่งกับการจัดเก็บส่วย ในการจัดเก็บอากรศูนย์อำนาจรัฐจะตั้งเอกชนซึ่งประมูลเก็บอากรได้ขึ้นมาเป็นนายอากรเพื่อจัดเก็บอากรแต่ละประเภทโดยเฉพาะ อากรบางประเภทศูนย์อำนาจรัฐจะกำหนดอัตราการเก็บไว้แน่นอน เช่น อากรสมพัศธร, อากรตลาด, อากรป่าฝ้างและอากรเกวียน บางอากรก็ไม่มีการปัก เช่น อากรสุราและอากรบ่อนเบี้ย

ตาราง 4.3 การจัดเก็บอากรต่างๆ ของเมืองพิษณุโลกก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2325-2398)

ชนิดของอากร	พ.ศ.	รายได้ประมาณปีละ	หมายเหตุ
อากรค่านา	2354-2394	720-1,064 บาท	
อากรสมพัศธร	2375	6,400 บาท	
	2386-2389	2,400 บาท	
	2394	3,240 บาท	
	2395	3,560 บาท	
อากรฝ้าย	2388	240 บาท	
อากรยาสูบ	2391	1,040 บาท	เก็บรวมกัน 3 เมือง คือ พิษณุโลก พิจิตร พิษั
	2392	1,120 บาท	

⁸³ รายละเอียดเกี่ยวกับการเก็บอากรในเมืองพิษณุโลกทั้งช่วงก่อนและหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2325-2437) สามารถศึกษาได้ใน ประภัสสร ศรีมุก, บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437, หน้า 78-107 และ 151-190.

อาคารตลาด	2383-2384	2,660 บาท	เก็บรวมกัน 5 เมือง คือ พิษณุโลก พิษณุโลก พิษณุ สุโขทัย สวรรคโลก
	2385	2,820 บาท	
	2386-2388	3,240 บาท	
	2389	3,400 บาท	
อาคารเกวียน	2388	640 บาท	เก็บรวมกัน 6 เมือง คือ พิษณุโลก พิษณุโลก พิษณุ สุโขทัย สวรรคโลก กำแพงเพชร
	2393-2394	720 บาท	
	2395	800 บาท	
อาคารสุรา	2352	1,554 บาท	เก็บรวมกัน 2 เมือง คือ พิษณุโลกและพิษณุ เฉพาะพิษณุโลก
	2383	240 บาท	
อาคารป่าฝั้	2367-2388	10 ทาบ	เว้ในปี พ.ศ.2370
	2370	18 ทาบ	
	2389-2398	12 ทาบ	
อาคารบ่อนเบี้ย	2393	460 บาท	
	2394	600 บาท	

ที่มา : ประภัสสร ศรีมุก, บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437, (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534), หน้า 105-107.

ช่วงที่สอง หลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงการสถาปนาระบบเทศบาล (พ.ศ.2398-2437) ประเภทอาคารสำคัญที่ศูนย์อำนาจรัฐจัดเก็บ ได้แก่ อาคารค่านา, อาคารบ่อนเบี้ย, อาคารสุรา, อาคารป่าฝั้, อาคารสมพั้ตยร, อาคารฝ้ายและยาสูบ, อาคารค่าน้ำ, อาคารฝั้นและอาคารค่าตอไม้ขนอสัก

เมื่อพิจารณาจากการอัตราการประมุลจัดเก็บอาคารเปรียบเทียบกันระหว่างช่วงก่อนและหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งก็จะพบว่า ช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งอัตราการประมุลจัดเก็บอาคารต่างๆ สูงขึ้นจากเดิมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาคารค่านา อาคารบ่อนเบี้ยและอาคารป่าฝั้ การเพิ่มขึ้นของอัตราการประมุลจัดเก็บอาคารค่านาสะท้อนให้เห็นว่าในเขตเมืองพิษณุโลกมีการขยายพื้นที่ทำนาเพิ่มมากขึ้น และการเพิ่มขึ้นของอัตราการประมุลจัดเก็บอาคารบ่อนเบี้ยก็สะท้อนให้

เห็นว่า ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราได้ขยายตัวเป็นอย่างมากภายในเมืองพิชญโลกหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง เนื่องจากราษฎรสามารถทำนาค้าขายและนำเงินตรามาเล่นการพนันในบ่อนได้ และพบว่ามีบ่อนตั้งขึ้นตามหมู่บ้านในเขตเมืองพิชญโลกและเมืองบริวารต่างๆ มากถึง 24 แห่ง⁸⁴

นอกจากนี้ ยังพบว่ามีกรรยกเล็กและเพิ่มประเภทของอากรด้วย อากรที่ถูกยกเลิกก็คือ อากรเกวียน เนื่องจากพบว่าการจัดเก็บอากรประเภทนี้มีปัญหาอย่างมาก เกิดการต่อต้านของกรมการเมืองและราษฎรจำนวนมากในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะเกวียนเป็นเครื่องมือพื้นฐานในการผลิตที่ราษฎรใช้ในการทำเกษตรกรรม จึงทำให้ราษฎรมองว่าเป็นอากรที่ชุกคริราษฎร อากรนี้เลยถูกยกเลิกไป⁸⁵ ส่วนประเภทอากรที่มีการจัดเก็บเพิ่มภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง คือ อากรฝิ่นและอากรค่าต่อไม้ขนสีก สำหรับอากรค่าต่อไม้ขนสีกนอกจากศูนย์อำนาจรัฐจะได้รับรายได้จากการจัดเก็บอากรแล้ว เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิชญโลกก็ยังได้รับส่วนแบ่ง 1 ใน 3 ส่วนของจำนวนเงินอากรที่จัดเก็บได้จากการทำไม้ขนสีกภายในเขตเมืองพิชญโลกด้วย⁸⁶ ซึ่งทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองพยายามที่จะเปิดโอกาสให้มีผู้เข้ามาประมูลทำไม้ และเร่งรัดการตัดไม้ขนสีกเพื่อจะได้รับส่วนแบ่งจากเงินอากรที่จัดเก็บได้อยู่เรื่อยๆ

ตาราง 4.4 การจัดเก็บอากรต่างๆ ของเมืองพิชญโลก

หลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่งจนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาล (พ.ศ.2398-2437)

ชนิดของอากร	พ.ศ.	รายได้ประมาณปีละ	หมายเหตุ
อากรค่านา	2405	87 ชั่ง 19 ตำลึง 1 บาท	
	2410	95 ชั่ง 16 ตำลึง 2 บาท 1 สลึง	
	2428	154 ชั่ง 1 ตำลึง 1 สลึง	
	2430	166 ชั่ง 15 ตำลึง 2 บาท 1 สลึง	

⁸⁴ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 165-166.

⁸⁵ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 87-89.

⁸⁶ กชช., ร. 5 มร.5 รล-มท/35 เลขที่ 64 พิชญโลก ให้แบ่งเงินค่าต่อไม้ขนสีกให้เป็นส่วนหลวงและเจ้าเมืองกรมการเมืองค่านกับให้ชำระใต้สวนราชจันทกุมารฯ จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430).

	2432	231 ชั้ 15 คำลิ่ง 3 บาท 2 สลิ่ง	
	2433	231 ชั้ 15 คำลิ่ง 3 บาท 2 สลิ่ง	
อากรป่าฝิ่ง	2408-2434	7 ภารา 4 หาบ 40 ชั้	
ภานีค่าตอ ไม้ขอนแก่น	2429	4 ชั้ 7 คำลิ่ง 1 บาท 3 สลิ่ง	ไม้ยั้งไม้ได้เก็บค่าตอไม้่อีก 966 ต้น
	2430	10 ชั้ 18 คำลิ่ง 1 บาท 1 สลิ่ง	
	2433	23 ชั้ 1 คำลิ่ง	
อากรบ่อนเบ็ช	2406	200 ชั้	จัดเก็บ 2 เมือง คือ พินณุโลก และพิจิตร
	2431	180 ชั้	
	2432	182 ชั้	
	2433	241 ชั้	
อากรสุรา	2409	250 ชั้	จัดเก็บ 4 เมือง คือ พินณุโลก พิจิตร พิชัย อุดรคิตต์
	2432	421 ชั้	
	2433	421 ชั้	
	2434	423 ชั้	
อากรสมพัตษร	2429-2430	7 ชั้ 20 คำลิ่ง	เฉพาะเมืองพินณุโลก จัดเก็บ 4 เมือง คือ พินณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย พิชัย
	2433	21 ชั้	
	2434	26 ชั้	
อากรฝ้าย	2402	179 ชั้ 10 คำลิ่ง	จัดเก็บ 20 เมือง
	2403	460 ชั้	
	2410	440 ชั้ ทอง 4 ชั้	จัดเก็บ 28 เมือง
	2411	690 ชั้ ทอง 5 ชั้	
	2427	800 ชั้	
	2431	710 ชั้	
อากรยาสูบ	2430	10 ชั้	จัดเก็บ 5 เมือง
	2432-2433	8 ชั้	จัดเก็บ 6 เมือง

อาคารค่าน้ำ	2427-2430	68 ชั่ง 4 ต้าลิ่ง	เฉพาะเมืองพิษณุโลก
	2433	207 ชั่ง	จัดเก็บ 6 เมือง
	2434	260 ชั่ง	จัดเก็บ 6 เมือง
ภาษีฝิ่น	2401	60 ชั่ง	จัดเก็บ 24 เมือง
	2402	165 ชั่ง	
	2427	650 ชั่ง	จัดเก็บ 16 เมือง
	2428	800 ชั่ง	

ที่มา : ประภัสสร ศรีมุก, บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534), หน้า 188-190.

การตั้งนายกองส่วยและนายอากร

การตั้งนายกองส่วยนั้น โดยปกติแล้วเจ้าเมืองพิษณุโลกจะเป็นผู้พิจารณาบุคคลที่มีความเหมาะสมในการเป็นนายกองส่วย แล้วเสนอไปยังศูนย์อำนาจรัฐเพื่อให้มีการแต่งตั้งอย่างเป็นทางการ นายกองส่วยแต่ละคนจะมีบรรดาศักดิ์ที่แตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับความสำคัญของกองส่วย ปริมาณแลกส่วยภายในกองส่วย และหากนายกองส่วยผู้นั้นเป็นเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองพิษณุโลกหรือเมืองบริวารด้วย ก็จะทำหน้าที่ทั้งในการปกครองเมืองและดูแลกองส่วยควบคู่กัน เพื่อให้การควบคุมดูแลแลกส่วยและการส่งส่วยอย่างมีประสิทธิภาพ นายกองส่วยส่วนใหญ่จึงมักเป็นผู้นำชุมชนหรือมีฐานะทางเศรษฐกิจดีและมีบ่าวไพร่ในปกครองมากกว่าคนอื่น ๆ ในกองส่วย

เมื่อนายกองส่วยถึงแก่กรรม เจ้าเมืองพิษณุโลกก็มักจะเสนอปลัดกองส่วยให้เลื่อนขึ้นมาเป็นนายกองส่วย ดังเช่น การตั้งขุนวิเศษภักดี ปลัดกองส่วยน้ำรักเป็นนายกองส่วยน้ำรักแทนหลวงอินสมบัติ นายกองส่วยที่ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2413⁸⁷ และการตั้งหมื่นศรีไพรวัน ปลัดกองส่วยฝิ่งเป็นนายกองส่วยฝิ่งแทนขุนพิทักษภักดี นายกองส่วยที่ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2423⁸⁸ เป็นต้น และปลัดกองส่วยส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นบุตรชายหรือเป็นเครือญาติกับนายกองส่วย เช่น ขุนวิเศษ-

⁸⁷ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 143 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนวิเศษภักดีเป็นที่หลวงอินสมบัติ นายกองส่วยน้ำรัก จ.ศ. 1232 (พ.ศ.2413).

⁸⁸ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 164 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งหมื่นศรีไพรวันเป็นที่ขุนพิทักษภักดี นายกองส่วยฝิ่ง จ.ศ.1242 (พ.ศ.2423).

ภักดี ปลัดกองส่วยน้ำรักเป็นบุตรชายหลวงอินสมบัติ นายกองส่วยน้ำรัก⁸⁹ และหมื่นศรีไพรวัน ปลัดกองส่วยฝิ่งเป็นบุตรชายขุนพิทักษ์ภักดี นายกองส่วยฝิ่ง⁹⁰ เป็นต้น

ในบางครั้งเจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะพิจารณาบุตรชายของนายกองส่วยที่ไม่ได้เป็นปลัดส่วย เสนอแต่งตั้งขึ้นมาเป็นนายกองส่วยแทนบิดา เนื่องจากมีว่าบุตรชายของนายกองส่วยมักจะรู้ราชการ รู้จำนวนเลกส่วยในกองส่วยและมีความคุ้นเคยกับแหล่งทรัพยากรหรือที่มาของส่วยต่างๆ เช่น มีการตั้งขุนชำนาญ บุตรหลวงไพรรณรักษาเป็นหลวงไพรรณรักษา นายกองส่วยไม้ขอนสัก แทนบิดาที่ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2420⁹¹, ตั้งนายนวม บุตรขุนประมวนสมบัติเป็นขุนประมวนสมบัติ นายกองส่วยเงินแทนบิดาที่ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2426⁹², ตั้งนายสุวรรณ บุตรหลวงพิพิธณรงค์เป็นหลวงพิพิธณรงค์ นายกองส่วยเงินแทนบิดาที่ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2430⁹³ และตั้งนายเที่ยง บุตรหลวงอินสมบัติเป็นหลวงอินสมบัติ นายกองส่วยน้ำรักแทนบิดาที่ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2431⁹⁴ เป็นต้น

การตั้งบุตรชายของนายกองส่วยคนเก่าที่ไม่ได้เป็นปลัดกองส่วยมาก่อนเป็นนายกองส่วยคนใหม่ บางครั้งก็เกิดความไม่พอใจของปลัดกองส่วย เช่น ในปี พ.ศ.2420 ภายหลังจากที่มีการตั้งขุนชำนาญ บุตรหลวงไพรรณรักษาเป็นหลวงไพรรณรักษา นายกองส่วยไม้ขอนสักแทนบิดาที่ถึงแก่กรรม ได้ทำให้ขุนโยธาภักดี ปลัดกองหลวงไพรรณรักษาซึ่งเคยมีความวิวาทบาดหมางกับหลวงไพรรณรักษาคนเก่าไม่พอใจ จึงได้ขอแบ่งเลกส่วยไม้ขอนสักกองหลวงไพรรณรักษาแยกไปตั้งกองส่วยใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าถ้าให้อยู่รวมกองส่วยเดียวกันต่อไปกับหลวงไพรรณรักษาก็อาจทำให้ขุนหมื่นและเลกส่วยเดือดร้อนส่วยของหลวงก็จะขาดค้างมาก จึงโปรดฯ ตั้งให้ขุนโยธาภักดีเป็นหลวงเจริญชุมพล นายกองคุมเลกส่วยส่วนหนึ่งซึ่งให้แยก

⁸⁹ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 143 เมืองพิษณุโลก ตั้งขุนวิเศษภักดีเป็นที่หลวงอินสมบัติ นายกองส่วยน้ำรัก จ.ศ. 1232 (พ.ศ.2413).

⁹⁰ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 164 เมืองพิษณุโลก ตั้งหมื่นศรีไพรวันเป็นที่ขุนพิทักษ์ภักดี นายกองส่วยฝิ่ง จ.ศ.1242 (พ.ศ.2423).

⁹¹ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/13 เลขที่ 48 เมืองพิษณุโลก ตั้งขุนชำนาญเป็นที่หลวงไพรรณรักษานายกองส่วยไม้ขอนสัก จ.ศ.1239 (พ.ศ.2420).

⁹² กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/26 เลขที่ 68 เมืองพิษณุโลก ตั้งนายนวมเป็นที่ขุนประมวนสมบัติ นายกองส่วยเงิน จ.ศ.1245 (พ.ศ.2426).

⁹³ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/34 เลขที่ 131 พิษณุโลก ตั้งนายสุวรรณเป็นที่หลวงพิพิธณรงค์ นายกองส่วยเงิน จ.ศ.1249 (พ.ศ. 2430).

⁹⁴ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/36 เลขที่ 128 พิษณุโลก คอบส่งเงินแทนน้ำมันรักส่วยของหลวงอินสมบัติ กับตั้งให้นายเที่ยง บุตรเป็นที่หลวงอินสมบัติ ควบคุมขุนหมื่นกองส่วยน้ำมันรักต่อไป จ.ศ.1250 (พ.ศ.2431).

มาจากกองหลวงไพรธรรมรักษาตามความสมัครใจทำอากรป่าฝ้าง ส่วยไม้ขนสั๊กและส่วยเงิน⁹⁵ เป็นต้น

และในบางกรณียังพบว่า หากนายกองส่วยถึงแก่กรรมอาจจะให้ผู้ใกล้ชิดรับผิดชอบแทนชั่วคราวก่อนมีการแต่งตั้งนายกองส่วยคนใหม่ เช่นในปี พ.ศ.2431 หลวงพิณิจับนง นายกองส่วยเงินถึงแก่กรรม หลวงกิจจากาษรผู้เป็นบิดาได้ทำการรวบรวมเงินส่วยไปส่งศูนย์อำนาจรัฐแทน⁹⁶ เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังพบว่ามีเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองบริวารทำหน้าที่เป็นนายกองส่วยควบคู่ไปกับการทำหน้าที่ปกครองบ้านเมืองด้วย เช่น เจ้าเมืองนครไทยทำหน้าที่เป็นนายกองส่วยจี้ฝ้างเมืองนครไทยควบคู่กับการเป็นปกครองเมือง⁹⁷ เช่นเดียวกันกับพระแก้วอาษา เจ้าเมืองด่านซ้ายก็ทำหน้าที่เป็นนายกองส่วยข้าพระโยมสงฆ์เมืองด่านซ้ายควบคู่กับการเป็นปกครองเมือง⁹⁸ เป็นต้น และพบว่าการเป็นนายกองส่วยและปลัดกองส่วยยังมีโอกาสที่จะได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองบริวารได้ด้วย เช่น ในปี พ.ศ.2415 หลวงพิพิธณรงค์ นายกองส่วยเงินได้รับการแต่งตั้งเป็นพระประสิทธิสงคราม เจ้าเมืองพรหมพิราม⁹⁹ และขุนทรงศักดิ์ ปลัดกองส่วยเงินกองหลวงพิพิธณรงค์ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นหลวงรามภักดี ปลัดเมืองพรหมพิรามด้วย¹⁰⁰ เป็นต้น

ส่วนการตั้งนายอากร มักจะเป็นหน้าที่ของศูนย์อำนาจรัฐที่จะเปิดให้เอกชนประมูลการเก็บอากร หากว่าใครเสนอจำนวนเงินที่มากกว่าก็จะได้รับแต่งตั้งเป็นนายอากร นายอากรส่วนใหญ่ มักจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางชั้นประทวนด้วย¹⁰¹ ในระยะแรกพบว่าผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นนายอากรมักจะเป็นคนไทย¹⁰² แต่ภายหลังเมื่อมีชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มมากขึ้น ชาวจีนบางคนก็ได้ทำการค้าขายจนมีฐานะในทางเศรษฐกิจที่ดี จึงได้หันมาเสนอประมูลการเก็บ

⁹⁵ กชข., ร. 5 มร.5 รล-มท/13 เลขที่ 48 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนชำนาญเป็นที่หลวงไพรธรรมรักษานายกองส่วยไม้ขนสั๊ก จ.ศ.1239 (พ.ศ.2420).

⁹⁶ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 137.

⁹⁷ กชข., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 64 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนทิพวงเป็นที่พระนครไทย เจ้าเมืองนครไทย ขึ้นเมืองพิษณุโลกย์ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

⁹⁸ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 149.

⁹⁹ กชข., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 151 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งหลวงพิพิธณรงค์ นายกองส่วยเงินเป็นที่พระพรหมพิราม เจ้าเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

¹⁰⁰ กชข., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 152 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนทรงศักดิ์ ปลัดกองเป็นที่หลวงรามภักดี ปลัดเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

¹⁰¹ กชข., ร. 3 เลขที่ 55 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพิชฌุโลก เรื่องตั้งจีนจันเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากรสมภักดีสร จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386). ; กชข., ร. 3 เลขที่ 48 สารตราเรื่องตั้งให้เงินมากเป็นขุนชำนาญไพศารนายอากรฯ จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388). ; กชข., ร. 3 เลขที่ 46 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองพิชฌุโลกเรื่องตั้งจีนเถียรเป็นนายอากรบ่อนเบี้ย จ.ศ.1208 (พ.ศ.2389).

¹⁰² ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 84.

อาคารแข่งกับคนไทย และเนื่องจากว่าชาวจีนมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีกว่าคนไทยจึงเสนอเงินประมูลที่มากกว่า ศูนย์อำนาจรัฐจึงได้แต่งตั้งให้ชาวจีนเป็นนายอาคารแทนคนไทยที่เคยได้รับการประมูล¹⁰³ การเข้ามาเป็นนายอาคารเป็นช่องทางสำคัญที่ทำให้ชาวจีนเข้าสู่ระบบราชการภายในเมืองพิษณุโลกมากขึ้น

จากการศึกษาของผู้เขียนยังพบว่า มีอาคารบางประเภท เช่น อาคารป่าฝ้าง ที่จำเป็นจะต้องตั้งให้คนในท้องถิ่นเป็นนายอาคาร เนื่องจากว่ามีความชำนาญในพื้นที่และมีความคุ้นเคยกับราษฎร ยกตัวอย่างในปี พ.ศ.2422 ได้มีการตั้งขุนศรีภักดี บุตรหลวงภักดีจุมพลเป็นหลวงรักษอดม นายอาคารป่าฝ้าง¹⁰⁴ หรือในปี พ.ศ.2426 ศูนย์อำนาจรัฐได้มอบหมายให้เจ้าเมืองนครไทยเก็บอาคารป่าฝ้างในเขตเมืองนครไทย¹⁰⁵ เป็นต้น

การยกยอกช่วยและเงินอาคารของนายกองช่วยและนายอาคารเมืองพิษณุโลก

การที่ศูนย์อำนาจรัฐได้แต่งตั้งนายกองช่วยและมอบหมายหน้าที่ให้เก็บช่วยจากแลกช่วยในสังกัดให้ได้ตามจำนวนที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด โดยไม่มีการส่งเจ้าหน้าที่มาทำการตรวจสอบการทำราชการอย่างเข้มงวด ได้เปิดช่องว่างให้นายกองช่วยและนายหมวดได้ยกยอกช่วยที่เก็บได้จากแลกช่วยไว้ใช้เอง โดยไม่นำส่งศูนย์อำนาจรัฐตามกำหนด หรือเรียกเก็บช่วยจากแลกช่วยมากกว่าที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนดเพื่อนำช่วยส่วนเกินมาใช้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง ภายในเมืองพิษณุโลกได้พบการยกยอกช่วยของนายกองช่วยต่างๆ บ่อยครั้ง ดังตัวอย่างเช่น

ในปี พ.ศ.2387 มีผู้ฟ้องร้องว่าขุนพิพิธภักดี นายกองช่วยเงินเมืองพิษณุโลกได้เก็บเงินค่าช่วยกับแลกช่วยแล้วไม่ได้เอาเงินช่วยไปส่งศูนย์อำนาจรัฐ โดยที่ขุนพิพิธภักดีได้อำนาจเงินช่วยไปใช้สอยเสียเอง จนทำให้เจ้าหน้าที่พระคลังในขวาเรียกตัวขุนพิพิธภักดีลงไปเกาะกุมเพื่อจะเร่งเอาเงินช่วย ปราบกฏว่าขุนพิพิธภักดีไม่มีเงินที่จะส่งจึงเอาตัวภรรยา ลูกหนี้และทาสมาตีส่งแทนเงินช่วย¹⁰⁶ การส่งภรรยา ลูกหนี้และทาสมาตีส่งแทนเงินนั้นถือว่าเป็นข้อยืนยันให้เห็นว่าขุนพิพิธภักดีได้เบียดบังเอาเงินช่วยไปใช้ประโยชน์ส่วนตัวจริง

ในพ.ศ.2424 พบว่ามีกองช่วยน้ำรักรองหลวงอินสมบัติได้เกิดการยกยอกเงินช่วย โดยไม่ออกใบเสร็จเงินช่วยให้แก่แลกช่วยไว้เป็นหลักฐาน ดังปรากฏว่าหลักฐานว่า หมื่นโยธา หมื่นจิตร

¹⁰³ ประภัสสร ศรีบุก, เล่มเดิม, หน้า 117.

¹⁰⁴ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/16 เลขที่ 175 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนศรีภักดี บุตรหลวงภักดีจุมพลเป็นที่หลวงรักษอดม นายอาคารป่าฝ้าง จ.ศ.1241 (พ.ศ.2422).

¹⁰⁵ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/25 เลขที่ 27 เมืองพิษณุโลกย์ คอบส่งมีฝ้างอาคารกองพระนครไทย กรมการเมืองนครไทย จ.ศ. 1245 (พ.ศ.2426).

¹⁰⁶ กจข., ร. 3 เลขที่ 47 ร่างตราพระยามหาอำมาตย์ส่งถึงพระยาพิษณุโลก จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387).

นายหมวดคุมเลกในหลวงอินสมบัติ นายกองช่วยน้ำรักเมืองพิษณุโลกกับเลก 29 คน ฟ้องว่าหลวงอินสมบัติ นายกองเก็บเงินช่วยกับเลก 7-8 บาท ไม่ออกใบเสร็จ และจะขอแยกทำช่วยน้ำรักอีก 1 กอง”¹⁰⁷

และในปี พ.ศ.2429 ก็พบว่าหลวงรักษอุดม นายกองช่วยจี๊ฟั้งได้เรียกเก็บค่าช่วยจากเลกช่วยแทนจี๊ฟั้งคนละประมาณ 6 ตำลึง ซึ่งถือว่าเป็นจำนวนมากกว่าจี๊ฟั้งที่เลกช่วยแต่ละคนได้รับมอบหมาย หากไม่ได้เงินตามจำนวนก็จะเบียดเบียนกดขี่ข่มเหง ทำให้เลกช่วยในกองช่วยได้รับความเดือดร้อน และทำเรื่องรบกวนกล่าวโทษลงไปยังศูนย์อำนาจรัฐเพื่อให้สอบสวนหลวงรักษอุดม¹⁰⁸

นอกจากจะพบการขักขอกช่วยของนายกองช่วยแล้ว ยังพบว่ามีนายอากรบางคนได้ขักขอกเงินอากรที่เก็บได้จากราษฎรด้วย ดังตัวอย่างเช่น ในปี พ.ศ.2388 พบหลักฐานว่าหมื่นอินเสนา ขักขอกเงินอากรค่านาเมืองพิษณุโลก ตั้งแต่ปี พ.ศ.2383-2385 เป็นเงินจำนวน 27 ชั่ง¹⁰⁹ หรือมีนายอากรบางคนพยายามปกปิดค่าอะไรที่ได้จากการเก็บอากรต่อศูนย์อำนาจรัฐเพื่อให้ได้รับการประมุขที่ถูกต้องและมีกำไรมากในปีต่อไป ดังพบหลักฐานในปี พ.ศ.2394 ว่าจันจิวซึ่งได้ทำอากรบ่อนเบี้ยมาหลายปีมีกำไรแล้วไม่ได้แจ้งต่อศูนย์อำนาจรัฐ เมื่อจันเถียรทราบจึงได้ทำการประมุขเพิ่มจากที่จันจิวเคยประมุขปีละ 5 ชั่ง 15 ตำลึงอีก 1 ชั่ง 15 ตำลึง ทำให้จันเถียรได้รับแต่งตั้งเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยแทนจันจิว¹¹⁰

จากตัวอย่างหลักฐานที่ผู้เขียนได้นำเสนอมาข้างต้นนั้น ได้สะท้อนให้เห็นว่ามีนายกองช่วยและนายอากรจำนวนไม่น้อยที่ขักขอกช่วย เรียกเก็บช่วยมากกว่าที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนดและปกปิดจำนวนเงินที่ได้จากการเก็บอากร ลักษณะเช่นนี้ถือว่าเป็นความพยายามของนายกองช่วยหรือนายอากรในการแสวงหาความมั่งคั่งให้แก่ตนเอง ความเป็นผู้มั่งคั่งก็จะทำให้มีอำนาจหรืออิทธิพลในระดับท้องถิ่นที่นอกเหนือไปจากอำนาจการควบคุมกองช่วยหรือเรียกเก็บอากรตามที่ศูนย์อำนาจรัฐได้มอบอำนาจหน้าที่ให้ นายกองช่วยหรือนายอากรจะพยายามสั่งสมอำนาจและความมั่งคั่งเพื่อให้เกิดการเลื่อนสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจให้แก่ตนเองและเครือญาติ ดังปรากฏหลักฐานว่ามีการแต่งตั้งหลวงพิพิธณรงค์ นายกองช่วยเงินให้เป็นพระประสิทธิสังคราม เจ้าเมืองพรหมพิราม ซึ่งจะได้นำเสนอไว้ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการแต่งตั้งเจ้าเมืองบริวารในลำดับต่อไป

¹⁰⁷ ประภัสสร ศรีมุข, เล่มเดิม, หน้า 147.

¹⁰⁸ กชช., ร. 5 กร.5 รล-ตราน้อย/12 เลขที่ 223 เมืองพิษณุโลกฯ ให้ชำระความนายคู่ช นายขัน ทำเรื่องรบกวนกล่าวโทษหลวงรักษุดมนายกองว่าเรียกเอาเงินค่าช่วยกับนายคู่ช นายขัน เหลือเกิน จ.ศ.1248 (พ.ศ.2429).

¹⁰⁹ กชช., ร. 3 เลขที่ 226 หนังสือฯ ถึงเมืองพิษณุโลกให้ส่งตัวผู้คิดค้ำงค่านาลงไปกรุงเทพฯฯ จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388).

¹¹⁰ กชช., ร. 4 เลขที่ 36 หนังสือฯ เจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองพิษณุโลก เรื่องตั้งจันเถียรเป็นนายอากรบ่อนเบี้ย จ.ศ.1213 (พ.ศ. 2394).

การคลังส่งส่วยและการต่อต้านการเก็บเงินอากรในเมืองพิษณุโลก

จากการศึกษาเอกสารชั้นต้นไม่เพียงแต่ทำให้พบว่ามียายกองส่วยและนายอากรพยายามชักออกส่วยหรือเงินอากรเท่านั้น ยังทำให้พบว่ามียายกองส่วยจำนวนไม่น้อยที่คลังส่งส่วยหรือส่งส่วยไม่ครบตามที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด โดยที่ศูนย์อำนาจรัฐเองก็ไม่มีอำนาจในการบังคับนายกองส่วยให้เร่งรัดเลิกส่วยจัดหาส่วยให้ได้ตามกำหนด ปัญหาเรื่องคลังส่งส่วยของเมืองพิษณุโลกได้พอกพูนเรื่อยมาจนเป็นปัญหาที่ศูนย์อำนาจรัฐไม่สามารถแก้ไขได้ แม้ว่าจะมีการปฏิรูปการปกครองเป็นระบบเทศบาลแล้วก็ตาม¹¹¹

การคลังส่งส่วยปรากฏแทบทุกกองส่วย ผู้เขียนจึงขอยกตัวอย่างหลักฐานเกี่ยวกับกองส่วยหรือจำนวนส่วยที่กองส่วยเมืองพิษณุโลกได้คลังส่งให้ทราบพอสังเขป โดยเฉพาะกองส่วยไม้ขอนสักคั่งตัวอย่างเช่น

ในปี พ.ศ.2374 กองส่วยไม้ขอนสักไม่สามารถส่งไม้ได้ตามความต้องการของศูนย์อำนาจรัฐจึงมีการคลังส่งไม้ประมาณ 2,882 ต้น ซึ่งแยกเป็นส่วยกองหลวงไพรรณรักษาค้าง 15 ปี เป็นไม้ 2,753 ต้น และส่วยกองขุนไชยเสนาค้าง 15 ปี เป็นไม้ 129 ต้น¹¹² การคลังส่งส่วยไม้ขอนสักยังปรากฏเรียงมาดังปรากฏหลักฐานในปี พ.ศ.2393 ว่าเมืองพิษณุโลกมีจำนวนไม้ขอนสักคลังส่งทั้งสิ้น 3,629 ต้น¹¹³ ปัญหาการคลังส่งส่วยไม้ขอนสักอาจจะมีสาเหตุมาจากการตัดไม้เป็นไปอย่างลำบาก และมีเวลาตัดเฉพาะช่วงฤดูฝนเท่านั้น เนื่องจากต้องอาศัยน้ำในลำคลองต่างๆ ช่วยชักลากไม้ขอนสัก แต่ในขณะที่เดียวกันฤดูฝนเลกส่วยส่วนใหญ่ก็จะไปทำเกษตรกรรม¹¹⁴ จึงพบว่ามียายกองส่วยจำนวนหนึ่งได้ส่งเงินแทนไม้ขอนสัก¹¹⁵

นอกจากนี้ ยังพบว่ามียายกองส่วยอื่นๆ คลังส่งเช่นกัน อาทิ ในปี พ.ศ.2420 ส่วยสีผึ้งกองขุนจรไพรสนคลังส่งสีผึ้งส่วยมาเป็นเวลานานจนทำให้ศูนย์อำนาจรัฐต้องสั่งให้กรมการเมืองพิษณุโลกไปเร่งรัดนายกองส่วย¹¹⁶ และในปี พ.ศ.2422 กองส่วยข้าพระโยมสงฆ์กองพระแก้วอาษา

¹¹¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เล่มเดิม, หน้า 74.

¹¹² กษ., ร. 3 เลขที่ 142 เรื่องบัญชีรับไม้ขอนสักและทองแดงส่วยรายปีจากหัวเมืองต่างๆ จ.ศ.1193 (พ.ศ.2374).

¹¹³ กษ., ร. 3 เลขที่ 142 บัญชีรับไม้ขอนสักและทองแดงส่วยรายปีจากหัวเมืองต่างๆ จ.ศ.1212 (พ.ศ.2393).

¹¹⁴ ขวัญเมือง จันทโรจณี, เล่มเดิม, หน้า 201.

¹¹⁵ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/8 เลขที่ 71 เมืองพิษณุโลกย์ คอบส่งเงินแทนไม้ขรศักดิ์กองหลวงหรือรัฐสมบัติ จ.ศ.1236 (พ.ศ. 2417).

¹¹⁶ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/13 เลขที่ 17 เมืองพิษณุโลกย์ ให้ขุนจรไพรสนนำสีผึ้งส่วยลงมาส่งกรุงเทพฯ จ.ศ.1239 (พ.ศ. 2420).

เมืองค่านซ่ายก็ค้างส่งถ้วยเงินศูนย์อำนาจรัฐต้องสั่งให้กรมการเมืองพิษณุโลกไปเร่งรัดเช่นเดียวกัน¹¹⁷

ส่วนการเก็บอากรในเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือ นั้น พบว่ามีการเก็บอากรบางประเภทของศูนย์อำนาจรัฐที่กรมการเมืองและราษฎรได้ต่อต้านหรือขัดขืนการเก็บอากร เช่น ในปี พ.ศ.2389 เกิดการต่อต้านการเก็บอากรเกี่ยวนจากบรรดากลุ่มผู้นำในเมืองเหนือปรากฏความว่า “พระยากำแพงเพชร กรมการ ขัดขวางไว้ไม่ให้ราษฎรเจ้าของเกี่ยวนพ่อสาตีเสียเงินอากร เจ้าเมือง กรมการและราษฎรเมืองพิชิต พิชัย พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก รู้ความว่าเมืองกำแพงเพชร ขัดไว้ไม่ให้เสียเงินอากรเกี่ยวนพ่อสาตี เจ้าเมือง กรมการ และราษฎรหัวเมืองทั้งปวงก็พากันขัดเสียหาผูกแก่เงินอากรให้กับอากรไม่”¹¹⁸ ปัญหาดังกล่าวได้เรื้อรังมาจนถึงปี พ.ศ.2393 บรรดาเจ้าเมือง กรมการและราษฎรก็ยังไม่ยอมเสียอากรเกี่ยวน ดังปรากฏจำนวนเกี่ยวนที่ยังไม่ได้เสียภาษีอากรว่า “พระยาพิษณุโลก 20 กรมการ 54 บ่าวหลวงภักดีบ้านลานกระบือ 17 ราษฎรที่ส่งไม้ขอนสักซื้อขาย 107 รวมทั้งหมด 198 เล่ม”¹¹⁹

นอกจากอากรเกี่ยวนแล้ว ยังพบหลักฐานว่าในปี พ.ศ.2428 การเก็บอากรค่าน้ำของหลวงราช แขวงเมืองชุมแสงได้มีความขัดข้อง ต่อมา พ.ศ.2429 นายอากรค่าน้ำยังได้ร้องทุกข์ว่า อ้ายหลอ ผู้ร้ายบังอาจถือเครื่องศาสตราวุธห้ามราษฎรไม่ให้เสียเงินอากรให้กับนายอากร และการเก็บอากรค่าน้ำมีปัญหาเรื้อรังมาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2430 โดยมีราษฎร 500 กว่าคนยังไม่ยอมเสียอากรค่าน้ำ¹²⁰

การค้างส่งถ้วยและการต่อต้านการเก็บอากรของกรมการเมืองและราษฎรเมืองพิษณุโลก ได้แสดงให้เห็นว่ามีส่วยและอากรบางประเภทที่ศูนย์อำนาจรัฐจัดเก็บนั้นราษฎรไม่สามารถจัดหามาส่งตามจำนวนได้ และอากรบางอย่างก็ได้ส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของราษฎร เช่น อากรเกี่ยวนและอากรค่าน้ำ เนื่องจากเป็นอากรที่ค่อนข้างทุจริตต่อเครื่องมือทำมาหากินของราษฎรโดยตรง จนมีเหตุการณ์ต่อต้านหรือฟ้องร้อง ในที่สุดศูนย์อำนาจรัฐก็ได้ยกเลิกอากรบางประเภท เช่น อากรเกี่ยวนถูกยกเลิกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹²¹ เป็นต้น การค้างส่งถ้วยและการต่อต้านการเก็บอากรยังสะท้อนให้เห็นความเป็นเครือข่ายของราษฎรทั้งในเมือง

¹¹⁷ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/16 เลขที่ 58 เมืองพิษณุโลก เมืองค่านซ่ายให้เก็บเงินค่าพระ โยมสงฆ์ลงมาส่ง ณ กรุงทพฯ จ.ศ. 1241 (พ.ศ.2422).

¹¹⁸ กทข., ร. 3 เลขที่ 48 สารตราฯ เรื่องตั้งให้เงินมากเป็นที่ขุนชำนาญไพรสณฑ์นายอากรเกี่ยวน จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388).

¹¹⁹ กทข., ร. 3 เลขที่ 44 สารตราฯ ถึงเจ้าเมืองพิษณุโลก เรื่องราษฎรขัดขืนไม่เสียค่าอากรเกี่ยวนสอให้ส่งตัวลงไปกรุงทพฯ จ.ศ.1212 (พ.ศ.2393).

¹²⁰ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 180-181.

¹²¹ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 120.

พิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือในการต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐ ศูนย์อำนาจรัฐก็ไม่สามารถจัดการกับปัญหาดังกล่าวได้อย่างเด็ดขาด ดังปรากฏหลักฐานภายหลังการสถาปนาระบบเทศาภิบาลว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ค้างส่วยและอากรจำนวนมาก¹²²

นอกเหนือจากการค้างส่วยและการต่อต้านการเก็บอากร ราษฎรยังมีวิธีการต่างๆ ในการหลีกเลี่ยงการเสียบายอากรด้วย เช่น การจัดเก็บอากรยาสูบ ปกติศูนย์อำนาจรัฐได้กำหนดให้เจ้าภาษีนายอากรจัดเก็บอากรต่อราษฎรในอัตราเป็นหลุม โดยกำหนดอัตราจัดเก็บ 1,000 หลุมต่อ 1 บาท และกำหนดให้แต่ละหลุมไม่เกิน 4 ตัน แต่ราษฎรมักจะหลีกเลี่ยงการจัดเก็บโดยการปลูกยาสูบเป็นหลุมใหญ่และยาวซึ่งปลูกยาสูบเกินอัตราที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนดตั้งแต่หลุมละ 5-6 ตัน จนถึงหลุมละ 20-30 ตัน เพื่อให้เจ้าภาษีนายอากรคิดเป็น 1 หลุม ลักษณะดังกล่าวเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงการหลีกเลี่ยงทางอ้อมของราษฎรต่อการจัดเก็บอากรของศูนย์อำนาจรัฐ¹²³

เมืองภูมิจึงมาเป็น “เมืองฝักคอก” ของเมืองพิษณุโลก

ในหลักฐานประเภทจดหมายเหตุประมาณช่วงปี พ.ศ.2370-2390 ได้พบว่า เมืองภูมิจึงได้เข้ามาเป็น “เมืองฝักคอก” ของเมืองพิษณุโลก¹²⁴ ในงานการศึกษาเกี่ยวกับบทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ.2325-2437 ของประภัสสร ศรีมุก กล่าวว่าการเป็นเมืองฝักคอกถือว่าเมืองภูมิจึงเป็นเมืองบริวารหรือเมืองขึ้นชั่วคราวของเมืองพิษณุโลก¹²⁵ แต่ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเมืองฝักคอกน่าจะหมายถึง เมืองที่เป็นเมืองบริวารของเมืองใหญ่เมืองหนึ่งที่ถูกศูนย์อำนาจรัฐกำหนดให้กองส่วยภายในเมืองต้องไปขึ้นกับเมืองอื่นที่ไม่ใช่เมืองที่เมืองนั้นขึ้นอยู่ เนื่องจากพบหลักฐานว่าเมืองภูมิจึงไม่ได้เป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกแต่ว่ากองส่วยของเมืองภูมิจึงจะต้องขึ้นกับเมืองพิษณุโลก โดยที่เมืองภูมิจึงเองก็ไม่ได้เป็นเมืองขึ้นหรือเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก เจ้าเมืองภูมิจึงยังมีสิทธิในการประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาภายในเมืองเองได้¹²⁶ เมืองฝักคอกจึงไม่น่าจะมีความหมายเดียวกับเมืองบริวารหรือเมืองขึ้น

¹²² สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4, เล่มเดิม, หน้า 73.

¹²³ ขวัญเมือง จันทโรจณี, เล่มเดิม, หน้า 205.

¹²⁴ กหข., ร. 3 เลขที่ 74 เรื่องราวขุนจิตต์รักษา กล่าวโทษพระณรงค์ จ.ศ.1204 (พ.ศ.2385).

¹²⁵ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 24.

¹²⁶ กหข., ร. 3 เลขที่ 74 เรื่องราวขุนจิตต์รักษา กล่าวโทษพระณรงค์ จ.ศ.1204 (พ.ศ.2385).

เมืองภูมิ เป็นเมืองบริวารเมืองเดียวของเมืองพิจิตร¹²⁷ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีการตั้งเมืองภูมิขึ้นในสมัยใด เมืองภูมิตั้งอยู่ริมคลองบุษบงซึ่งไหลมาจากทางทิศตะวันออกของจังหวัดพิจิตรในบริเวณรอยต่อกับจังหวัดเพชรบูรณ์ คลองบุษบงได้ไหลมาทางทิศตะวันตกบรรจบกับแม่น้ำ่านสายปัจจุบันในเขตตำบลบางมูลนาก อำเภอบางมูลนาก พบหลักฐานว่าเจ้าเมืองภูมิมีบรรดาศักดิ์และราชทินนามเป็นที่ “พระณรงค์เรืองเดช”¹²⁸ บางครั้งก็ระบุว่าเป็นที่ “พระณรงค์เรืองฤทธิ์”¹²⁹

จากหลักฐานในปี พ.ศ.2373 พบว่า กองส่วยทองคำกองขุนอภัยภักดีเมืองภูมิได้อยู่ในสังกัดกองส่วยทองคำเมืองพิษณุโลก โดยกองส่วยทองคำกองขุนอภัยภักดีเมืองภูมิ มีเลก 10 คน ส่งทองปีละ 1 ตำลึง 1 บาท¹³⁰ และในปี พ.ศ.2385 พบการกล่าวถึงเมืองภูมิว่าเป็นเมืองฝักคอกของเมืองพิษณุโลก แต่ไม่ได้ขึ้นกับเมืองพิษณุโลก เจ้าเมืองยังสามารถประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาภายในเมืองเองได้¹³¹ ซึ่งแสดงว่าลักษณะการเข้ามาเป็นเมืองฝักคอกของเมืองภูมินั้น ในทางการปกครองเจ้าเมืองพิษณุโลกไม่ได้มีอำนาจโดยตรงในการปกครองเมืองภูมิ แต่เจ้าเมืองพิษณุโลกจะมีอำนาจในการควบคุมดูแลเฉพาะกองส่วยที่อยู่ในเมืองภูมิตำนั้น

การเข้ามาเป็นเมืองฝักคอกของเมืองภูมิน่าจะถูกกำหนดขึ้นโดยศูนย์อำนาจรัฐ เมืองภูมิได้เข้ามาและพ้นจากสถานะเมืองฝักคอกของเมืองพิษณุโลกตั้งแต่เมื่อใดนั้น ไม่พบหลักฐานแน่ชัด ผู้เขียนสันนิษฐานว่าคงเกิดขึ้นประมาณช่วงปี พ.ศ.2370-2390 เนื่องจากหลักฐานที่กล่าวถึงเมืองภูมิว่าเป็นเมืองฝักคอกและมีกองส่วยทองคำขึ้นกับกองส่วยทองคำเมืองพิษณุโลกพบในช่วงเวลาดังกล่าว

4.2.2 การขยายขอบเขตอำนาจไปทางด้านหัวเมืองลาวและการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวลาวในเมืองพิษณุโลก

ในปลายปี พ.ศ.2369 เจ้าอนุวงศ์ พระมหากษัตริย์แห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงเวียงจันทน์ซึ่งเป็นประเทศราชของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพมหานคร ได้พยายามต่อต้านการขยายอำนาจเข้าไปยัง

¹²⁷ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดพิจิตร, (กรุงเทพฯ : ศุภสภาลาดพร้าว, 2544), หน้า 63.

¹²⁸ หวน พินธุพันธ์, พิจิตรของเรา, (กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2520), หน้า 18.

¹²⁹ กหข., ร. 3 เลขที่ 22 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงบำรุงกองนอกเป็นพระณรงค์เรืองเดช เจ้าเมืองภูมิ จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386).

¹³⁰ รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์มูลเกล้าฯ ถวาย, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530), หน้า 98-99.

¹³¹ กหข., ร. 3 เลขที่ 74 เรื่องราชขุนจิตต์รักษา กล่าวโทษพระณรงค์ จ.ศ.1204 (พ.ศ.2385).

ดินแดนศูนย์อำนาจรัฐเวียงจันทน์ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เพื่อแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ¹³² โดยยกกองทัพกระจายไปตามเมืองต่างๆ ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง โดยมีจุดหมายจะเข้าตีกรุงเทพฯ¹³³ กองทัพกรุงเวียงจันทน์ส่วนหนึ่งได้ยกมาทางเมืองหล่มสัก¹³⁴ ซึ่งมีเขตแดนติดต่อกับเมืองพิษณุโลกทางทิศตะวันออก พระสุริยวงษา เจ้าเมืองหล่มสักก็เข้าร่วมกับกองทัพกรุงเวียงจันทน์ และกองทัพกรุงเวียงจันทน์ยังได้ยกเข้ามากวาดต้อนผู้คนในเขตเมืองนครไทยและเมืองนครชุมซึ่งเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกไปยังเมืองค่านซ้ายและเมืองเลย¹³⁵ เพื่อจะนำไปเป็นไพร่พลที่เมืองเวียงจันทน์ต่อไป ทำให้เมืองพิษณุโลกได้รับผลกระทบจากสงครามดังกล่าว ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้ส่งกองทัพขึ้นมาปราบกองทัพกรุงเวียงจันทน์ กองทัพเมืองพิษณุโลกซึ่งนำโดยพระไชยบูรณ์และกรมการเมืองพิษณุโลกก็ได้้นำกำลังเข้าร่วมสงครามด้วย¹³⁶

กองทัพจากเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ยกทัพขึ้นไปทางเมืองนครไทย ได้ปะทะกับกองทัพกรุงเวียงจันทน์หลายกองที่กระจายกันกวาดต้อนผู้คนในเขตเมืองนครไทยและเมืองนครชุม ทำให้กองทัพกรุงเวียงจันทน์ถอยร่นลงไปยังเมืองเลย¹³⁷ จากนั้นกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือก็ลงไปสมทบกับกองทัพจากกรุงเทพฯ เข้าตีกรุงเวียงจันทน์ ในที่สุดกองทัพกรุงเทพฯ ก็สามารถยึดครองศูนย์อำนาจรัฐกรุงเวียงจันทน์ได้ และสามารถจับกุมเจ้าอนุวงศ์ พระราชวงศ์ ขุนนางและกวาดต้อนไพร่พลของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเวียงจันทน์จำนวนมากลงไปยังกรุงเทพฯ และจัดให้ตั้งถิ่นฐานอยู่ตามเมืองต่างๆ ใกล้เคียงกับศูนย์อำนาจรัฐ¹³⁸

¹³² พวงทอง รุ่งสวัสดิทรัพย์ ภาวิครพันธุ์, “เส้นทางการค้าสองฝั่งโขงกับการฟื้นฟูอาณาจักรลุ่มเจ้าพระยา”, ใน ธนศ วรงค์ ขานนาวา (บรรณาธิการ), *จักรวาลวิทยา : บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่นิธิ เอียวศรีวงศ์*, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), หน้า 81-83.

¹³³ คุราชละเอียดยเพิ่มเติมใน *เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี*, (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2537), หน้า 193-215.

¹³⁴ เมืองหล่มสัก เดิมตั้งอยู่ริมแม่น้ำป่าสักในเขตอำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์ ภายหลังจึงได้ย้ายลงไปตั้งอยู่บริเวณอำเภอหล่มสักในปัจจุบัน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า หลังศึกเจ้าอนุวงศ์เมืองหล่มสักได้ถูกฟื้นฟูขึ้นใหม่ ชาวเมืองส่วนใหญ่อพยพมาจากเมืองเวียงจันทน์และเมืองมลาวพระบาง ดู คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกอักษณ และภูมิปัญญาจังหวัดเพชรบูรณ์*, (กรุงเทพฯ : กุรุสภาลาดพร้าว, 2544), หน้า 31.

¹³⁵ รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ชุดเกล้าฯ ถวาย, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3*, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530), หน้า 26.

¹³⁶ รัฐบาลฯ, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3*, หน้า 16 และ 26.

¹³⁷ คุราชละเอียดยใน รัฐบาลฯ, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3*, หน้า 21-39.

¹³⁸ ดู บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541), หน้า 83-91.

การขยายขอบเขตอำนาจไปทางด้านหัวเมืองลาว

เมื่อสามารถยึดครองศูนย์อำนาจรัฐเวียงจันทน์ได้ ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ก็ผนวกเอาบ้านเมืองในเขตศูนย์อำนาจรัฐมาเป็นเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ซึ่งเรียกว่า “หัวเมืองลาว”¹³⁹ และมีการจัดยกบ้านตามชายเขตแดนขึ้นเป็นเมืองหลายแห่ง บางเมืองให้ขึ้นตรงต่อศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ แต่ส่วนมากให้ขึ้นอยู่กับเมืองใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียง¹⁴⁰ ไม่ว่าจะเป็นการยกบ้านขึ้นเป็นเมืองหรือการควบคุมหัวเมืองลาวแบบโคกก็ตาม ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ต่างก็มีวัตถุประสงค์เพื่อดึงดูดเอาทรัพยากรและช่วยจากเมืองเหล่านี้ไปรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจของศูนย์อำนาจรัฐ เมืองพิษณุโลกซึ่งได้ส่งกองทัพเข้าร่วมราชการสงครามครั้งนี้และมีเขตแดนติดต่อกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ศูนย์อำนาจรัฐจึงตั้งให้เมืองด่านซ้ายซึ่งเป็นหัวเมืองลาวที่ต่อแดนกับเมืองนครไทยเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก

เมืองด่านซ้าย ปัจจุบันคือตัวอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เมืองด่านซ้ายเป็นเมืองเก่าแก่ที่ตั้งอยู่บริเวณเขตต่อแดนระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ อยุธยา กับศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เวียงจันทน์มาตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 22¹⁴¹ แต่ต่อมาได้ถูกผนวกให้อยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เวียงจันทน์เมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด เจ้าเมืองด่านซ้ายได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และราชทินนามจากพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เวียงจันทน์ว่า “พระแก้วอาษา”¹⁴² เมื่อถูกผนวกเข้ามาอยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ก็ยังมีการใช้ราชทินนามเดิมและได้รับพระราชทานศักดินา 800¹⁴³ เมื่อครั้งศึกเจ้าอนุวงศ์ เมืองด่านซ้ายได้ถูกกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือใช้เป็นที่รวมทัพและรวบรวมผู้คนที่ถูกกวาดต้อนไปจากเมืองหล่มสัก เมืองนครชุมและเมืองนครไทย¹⁴⁴

แต่เมื่อเสร็จศึกแล้วพระแก้วอาษา เจ้าเมืองด่านซ้ายได้สวามิภักดิ์ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้ได้ปกครองเมืองด่านซ้ายตามเดิม และศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้มอบหมายให้พระแก้วอาษาร่วมมือกับพระยาพิษณุโลกเกลี้ยกล่อมชาวลาวเมืองหล่มสัก เมืองเลยและเมืองด่านซ้ายให้กลับมามาตั้งถิ่นฐาน ดังปรากฏหลักฐานว่า “พญาพิษณุโลกกับพระแก้วอาษาได้จัดแจง

¹³⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 273. ; รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ชุดเกล้าฯ ถวาย, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530), หน้า 87-88.

¹⁴⁰ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, นิจ ทองโสภิต (แปล), แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 175.

¹⁴¹ “จารึกวัดพระธาตุศรีสองรัก 1”, ใน กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 อักษรขอม อักษรธรรม และอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19-24, (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529), หน้า 289-298.

¹⁴² รัฐบาลฯ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 21.

¹⁴³ กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 47.

¹⁴⁴ รัฐบาลฯ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 25.

เกลี้ยกล่อมรวบรวมผู้คนครอบครัวเมืองหล่มสัก เมืองเลย เมืองค่านซ้ายเข้ามาตั้งบ้านเรือนได้มากน้อยเท่าใด ได้จัดแจงบ้านเมืองเป็นประการใดก็ยังไม่หาได้บอกลงไปให้ทรงทราบ”¹⁴⁵

นอกจากจะมีการขยายขอบเขตอำนาจไปยังเมืองค่านซ้ายแล้ว ยังพบว่ามี การตั้งเมืองอีกครั้ง ซึ่งเป็นหัวเมืองลาวขึ้นกับเมืองพิษณุโลกเพิ่มอีกเมืองด้วย

เมืองอีกครั้ง ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าตั้งอยู่ที่ใด จากหลักฐานพบว่าอยู่ใกล้เคียงกับเมืองค่านซ้าย ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ในเขตอำเภอภูเรือ จังหวัดเลย เพราะมีการพบภูเขาที่ชื่อว่าอีกครั้งและมีนิทานพื้นบ้านที่กล่าวถึงเจ้าเมืองอีกครั้งด้วย¹⁴⁶ เมืองอีกครั้งปรากฏในบัญชีรายชื่อเจ้าเมืองต่างๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้นของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ภายหลังการปราบปรามศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เวียงจันทน์ ได้ปรากฏว่ามีรายชื่อเจ้าเมืองอีกครั้งปรากฏอยู่ด้วย “เมืองพุครัง พระมหาณรงค์ เจ้าเมือง ขึ้นพิศณุโลกย์”¹⁴⁷

ชื่อ “ลาวอีกครั้ง” หรือ “ลาวครั้ง” ได้ปรากฏหลักฐานในเอกสารจดหมายเหตุจำนวนมาก แต่พบว่าไม่น่าจะหมายถึงชาวเมืองอีกครั้งที่เป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก บังอร ปิยะพันธ์สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชาวลาวที่มีถิ่นฐานเดิมอยู่เมืองอีกครั้ง ซึ่งปรากฏในหลักฐานเพียงว่าตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กองทัพกรุงเทพฯ เคยยกไปตั้งมั่นชั่วคราวเมื่อครั้งทำสงครามกับศูนย์อำนาจรัฐกัมพูชาและเวียดนามในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังศึกเจ้านองศ์มีชาวลาวเมืองอีกครั้งส่วนหนึ่งถูกส่งไปอยู่เมืองสุพรรณบุรีและเมืองนครชัยศรี¹⁴⁸

ผู้เขียนมีข้อสันนิษฐาน 2 ประการเกี่ยวกับการตั้งเมืองเมืองอีกครั้ง ประการแรกคืออาจจะมีการกวาดต้อนชาวลาวจากเมืองอีกครั้งเข้ามาอยู่รวมกัน แล้วมีการตั้งเป็นเมืองขึ้นมาใหม่โดยใช้ชื่อเมืองอีกครั้งตามเดิม ประการที่สอง อาจจะเป็นชาวลาวทั่วไปที่ถูกกวาดต้อนหรือถูกเกลี้ยกล่อมให้เข้ามาตั้งฐานฐานอยู่บริเวณใกล้เคียงกับอีกครั้ง ซึ่งเป็นบริเวณที่มีครั้งมากและจากนั้นก็มีการทำส่วยครั้งส่งศูนย์อำนาจรัฐก็เป็นได้ ดังปรากฏหลักฐานว่า “เมืองอีกครั้งราชการสำหรับบ้านเมืองก็มีมากแล้วก็ทำส่วยครั้งทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายทุกปี”¹⁴⁹

การขยายขอบเขตอำนาจไปทางหัวเมืองลาวของเมืองพิษณุโลก ทำให้เกิดกองส่วยในเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้นอีก ศูนย์อำนาจรัฐได้กำหนดให้กองส่วยเมืองค่านซ้ายและเมืองอีกครั้งส่งส่วยครั้งดังปรากฏหลักฐานว่ามีการจัดตั้งกองส่วยครั้งของเมืองค่านซ้าย 1 กอง คือ กองพระแก้วอาษา จาก

¹⁴⁵ รัฐบาลฯ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, หน้า 29.

¹⁴⁶ สุคารา สูจฉายา (บรรณารักษ์), เลย, (กรุงเทพฯ : สารคดี, 2539), หน้า 219.

¹⁴⁷ รัฐบาลฯ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 88.

¹⁴⁸ บังอร ปิยะพันธ์, เล่มเดิม, หน้า 4.

¹⁴⁹ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 108 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งท้าวเดือนเปนที่ราชวงษ ท้าวแสงเปนที่ท้าวซัดย เมืองอีกครั้ง

หลักฐานในปี พ.ศ.2386 พบว่าเมืองด่านซ้ายส่งครั้งช่วยให้ศูนย์อำนาจรัฐราว 100 หาบต่อปี¹⁵⁰ ในปี พ.ศ.2390 พบว่าเลิกส่งครั้งเมืองด่านซ้ายมีจำนวนทั้งสิ้น 779 คน เลิก 5 คนต้องส่งครั้งช่วย 1 หาบ คิดรวมกันแล้วกองส่งครั้งเมืองด่านซ้ายจะต้องส่งครั้งช่วยปีละประมาณ 155 หาบ 80 ชั่ง¹⁵¹ เมื่อพิจารณาจากเลิกส่งครั้งที่มีจำนวนมาก ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเมืองด่านซ้ายและเมืองภูครั้งน่าจะมีการทำกองส่งครั้งร่วมกัน

ถึงแม้ว่าการขยายขอบเขตอำนาจของเมืองพิษณุโลกเข้าไปยังหัวเมืองลาวจะเกิดขึ้นเนื่องจากนโยบายการควบคุมหรืออำนาจการแต่งตั้งของศูนย์อำนาจรัฐก็ตาม แต่หลังจากที่มีการตั้งเมืองด่านซ้ายและเมืองภูครั้งให้เป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกแล้ว ทั้งในทางรูปแบบการปกครองและในทางปฏิบัติเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ถือว่าเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวาร การขยายขอบเขตอำนาจไปยังหัวเมืองลาวจึงทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกมีอำนาจในระดับท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น และเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองก็จะได้รับผลประโยชน์หรือส่วนต่างจากส่งที่กองส่งทั้งสองเมืองส่งมาด้วย ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่าการเข้าไปปกครองหัวเมืองลาวทั้งสองเมืองของเมืองพิษณุโลกอาจจะเป็นผลมาจากการต่อรองระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐก็เป็นได้

นอกจากนี้ ยังพบว่ามีชาวลาวจำนวนหนึ่งถูกกวาดต้อนหรือเกลี้ยกล่อมให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองนครไทย เมืองชาติตระการและเมืองนครชุมด้วย ดังปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงชื่อชาวลาวหลายคน เช่น ท้าวไทย ท้าวชา ท้าวทิดอ้อม เชียงโสภากาและเชียงบุศรีในเมืองนครไทย¹⁵² และมีการพบเจดีย์ศิลปะพื้นบ้านผสมศิลปะลาวที่วัดป่าแดง ตำบลชาติตระการ อำเภอชาติตระการ¹⁵³ เมื่อพิจารณาจากรูปแบบศิลปะแล้วผู้เขียนสันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นโดยชาวลาวที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานหลังจากเสร็จศึกเจ้าอนุวงศ์แล้ว

¹⁵⁰ กหข., ร. 3 เลขที่ 70 ใบบอกเมืองพิษณุโลก เรื่องนำส่งเร็วส่งครั้งช่วยและเครื่องราชบรรณาการ จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386). อ้างใน ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 57.

¹⁵¹ กหข., ร.3 เลขที่ 113 สารตราตอบรับครั้งช่วยเมืองด่านซ้าย จ.ศ.1209 (พ.ศ.2390). อ้างใน ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 58.

¹⁵² กขจ., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 50 เมืองพิษณุโลกฯ ให้ส่งตัวอำมมีชื่อผู้ร้ายฆ่าท้าวไทยลงมา ณ กรุงเทพฯ จ.ศ.1242 (พ.ศ.2423). คำว่า "ท้าว" เป็นคำหน้านามของผู้ชายชาวลาว คำว่า "เชียง" เป็นคำนำหน้านามของผู้ชาวลาวที่เคยผ่านการบรรพชา (บวชเณร) มาแล้ว.

¹⁵³ ปราณี แจ่มขุนเทียน, แนวทางอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก, (เชียงใหม่ : ส.ทรัพย์การพิมพ์, 2536), หน้า 52-54.

รูปแบบการปกครองเมืองบริวารที่เคยเป็นหัวเมืองลาวมาก่อน

สำหรับรูปแบบการปกครองหัวเมืองลาวของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ นั้น ศูนย์อำนาจรัฐได้ให้คนในท้องถิ่นปกครองกันเอง แต่ผู้ที่จะเป็นเจ้าเมืองและกรรมการเมืองผู้ใหญ่จะต้องได้รับการแต่งตั้งจากศูนย์อำนาจรัฐ ภายในเมืองจะมีกรรมการเมืองผู้ใหญ่จำนวน 4 คนซึ่งเรียกว่า “อาญาสี่” หรือ “อาชญาสี่” ประกอบด้วยตำแหน่งเจ้าเมือง, อุปฮาด, ราชวงศ์และราชบุตร¹⁵⁴ อำนาจหน้าที่ของคณะอาญาสี่ก็จะลดหลั่นกันลงไป

เจ้าเมือง มีอำนาจสิทธิขาดตั้งราชการบ้านเมือง บังคับบัญชากรรมการเมือง แต่งตั้งคณะกรรมการเมืองชั้นผู้น้อยที่รองลงมาจากอาญาสี่ สามารถตัดสินใจคดีความเล็กๆ ในเมืองได้ แต่การตัดสินใจโทษชั้นประหารชีวิตจะต้องได้รับความเห็นชอบจากศูนย์อำนาจรัฐก่อน

อุปฮาด เป็นผู้ทำการแทนเจ้าเมืองในกรณีที่ป่วยหรือมีงานโดยทั่วๆ ไป หน้าที่หลักเป็นหัวหน้าที่ปรึกษาราชการของกรรมการเมืองตำแหน่งรองลงไป และรวบรวมบัญชีช่วยสาอากรนำส่งตามที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด บางหลักฐานก็เขียนเป็น “อุปฮาด”

ราชวงศ์และราชบุตร เป็นผู้ช่วยราชการของเจ้าเมืองและอุปฮาด มีหน้าที่เกี่ยวกับการชำระคดีความตัดสินอรรถคดี รักษาผลประโยชน์ของเมือง เป็นตัวแทนเจ้าเมืองนำเงินส่งส่งเจ้าพนักงานหรือหัวเมืองที่กำกับเมืองนั้นๆ โดยผลัดเปลี่ยนกันทั้งสองคน

ในการปกครองเมืองด่านซ้ายและเมืองภูครั้ง ศูนย์อำนาจรัฐก็แต่งตั้งคนในท้องถิ่นขึ้นมารับตำแหน่งอาญาสี่และกรรมการเมืองปกครองกันเอง พบว่าในเมืองด่านซ้ายและเมืองภูครั้งก็มีคณะอาญาสี่เป็นกรรมการเมืองผู้ใหญ่และมีกรรมการเมืองผู้น้อยอีกหลายตำแหน่งช่วยกันปกครองดูแลเมือง เช่น ท้าวขัติยะ ท้าวสุริยะและท้าวเพี้ยต่างๆ เช่น เพี้ยมหาเสนา เมืองแสนและเมืองจัน ดังปรากฏในเอกสารการแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองภูครั้งในปี พ.ศ.2412¹⁵⁵ หรือการตั้งเอกสารการแต่งตั้งกรรมการเมืองด่านซ้ายในปี พ.ศ.2420¹⁵⁶ ส่วนใหญ่แล้วตำแหน่งในคณะอาญาสี่และกรรมการเมืองด่านซ้ายและเมืองภูครั้งก็จะเป็นกลุ่มเครือญาติและมีารสืบต่อกันแบบสืบสายโลหิตดังปรากฏในหลักฐานการตั้งราชวงศ์และท้าวขัติยะ เมืองภูครั้ง “ตั้งท้าวเถื่อน บุตรพระแก้วอาษา

¹⁵⁴ กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, เมืองอุบลราชธานี, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2532), หน้า 34.

¹⁵⁵ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 107 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งราชวงษาเพนที่พระมหาณรงค์ เจ้าเมืองภูครั้ง จ.ศ.1231 (พ.ศ. 2412). ; กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 108 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งท้าวเถื่อนเพนที่ราชวงษา ท้าวแสงเพนที่ท้าวขัติยะ เมืองภูครั้ง จ.ศ. 1231 (พ.ศ.2412).

¹⁵⁶ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/12 เลขที่ 28 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งอุปฮาดเพนอุปราชา เพี้ยมหาเสนาเพนอุปฮาด ผู้ช่วยเพนท้าวขัติยะ เมืองจันเพนท้าวสุริยะ เมืองด่านซ้าย จ.ศ.1239 (พ.ศ.2420).

เจ้าเมืองค่านซ้ายเป็นที่ราชวงษ์ เมืองภูครั้ง ท้าวแสง บุตรพระมหามงคล เจ้าเมืองภูครั้งเป็นที่ท้าว
ขัติย เมืองภูครั้ง”¹⁵⁷

อย่างไรก็ดี ผู้เขียนยังพบหลักฐานบางอย่างที่เกี่ยวกับการแต่งตั้งกรมการเมืองค่านซ้ายที่ไม่
เป็นไปตามรูปแบบอาญาสี่ เนื่องจากว่าปรากฏมีตำแหน่งกรมการเมืองเพิ่มขึ้นไปอีก 2 ตำแหน่ง คือ
อุปราชหรืออุปราชาและตำแหน่งผู้ช่วย “ขอตั้งอุปหาตเปนที่อุปราช เพี้ยมหาเสนาเปนที่อุปหาต
ผู้ช่วยเปนที่ท้าวขัติย เมืองจันเปนที่ท้าวสุริย จะได้ช่วยพระแก้วอาษาธิบดีราชการ”¹⁵⁸

จะเห็นได้ว่าตำแหน่งอุปราช (อุปราชหรืออุปราชา) เป็นตำแหน่งกรมการเมืองผู้ใหญ่ที่สูง
กว่าอุปฮาด ซึ่งแต่เดิมไม่ปรากฏในตำแหน่งในอาญาสี่ ส่วนตำแหน่งผู้ช่วยนั้นคงเป็นตำแหน่ง
กรมการเมืองชั้นผู้น้อย แสดงว่าศูนย์อำนาจรัฐในเวลาต่อมาได้มีความพยายามที่จะยกเลิกรูปแบบ
การปกครองหัวเมืองลาว จากรูปแบบอาญาสี่ให้เป็นรูปแบบเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆ ที่อยู่ภายใต้
ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ มาแต่เดิม จึงได้มีการตั้งตำแหน่งกรมการเมืองในหัวเมืองลาวเพิ่มมากขึ้น
ให้สอดคล้องกับเมืองอื่น เพื่อจะได้ช่วยกันควบคุมดูแลกองส่วยให้ส่งส่วยตามกำหนดและช่วยกัน
คิดอ่านเกลี้ยกล่อมเลกจรจัดหาสังกัดมูลนายมิได้มารวบรวมไว้ในบ้านเมืองให้มั่งคั่งจะได้เป็น
ความชอบแก่เจ้าเมืองและกรมการเมืองต่อไป¹⁵⁹

เมื่อพิจารณาจากการถือศักดินาของเจ้าเมืองค่านซ้ายและเมืองภูครั้งเปรียบเทียบกับเจ้าเมือง
บริวารอื่นๆ ที่มีมาแต่เดิมก็พบว่า เจ้าเมืองหัวเมืองลาวถือศักดินาเพียง 800¹⁶⁰ ในขณะที่เจ้าเมือง
บริวารอื่นถือศักดินา 1,600¹⁶¹ ซึ่งถือว่ามากกว่าเจ้าเมืองหัวเมืองลาวถึงเท่าตัว แสดงว่าศูนย์อำนาจ
รัฐเองได้ให้ความสำคัญกับเมืองบริวารที่เป็นหัวเมืองลวาน้อยกว่าเมืองบริวารอื่น ทั้งนี้อาจเป็น
เพราะว่าในหัวเมืองลาวมีกองส่วยในความดูแลน้อยประเภท คือมีเฉพาะเพียงส่วยครั้งเท่านั้น
ถึงแม้ว่าจะส่งครั้งส่วยให้ศูนย์อำนาจรัฐเป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วยครั้งเมืองพิษณุโลกได้ส่งครั้งส่วย
มากเป็นอันดับที่สองในหัวเมืองฝ่ายเหนือรองจากครั้งส่วยเมืองเพชรบูรณ์¹⁶² แต่เมื่อเปรียบเทียบกับ

¹⁵⁷ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 108 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งท้าวเถื่อนเปนที่ราชวงษ์ ท้าวแสงเปนที่ท้าวขัติย เมืองภูครั้ง
จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

¹⁵⁸ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/12 เลขที่ 28 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งอุปหาตเปนอุปราชา เพี้ยมหาเสนาเปนอุปหาต ผู้ช่วยเปนท้าว
ขัติย เมืองจันเปนท้าวสุริย เมืองค่านซ้าย จ.ศ.1239 (พ.ศ.2420).

¹⁵⁹ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 107 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งราชวงษ์เปนที่พระมหามงคล เจ้าเมืองภูครั้ง จ.ศ.1231 (พ.ศ.
2412).

¹⁶⁰ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 107 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งราชวงษ์เปนที่พระมหามงคล เจ้าเมืองภูครั้ง จ.ศ.1231 (พ.ศ.
2412).

¹⁶¹ กช., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างคราน้อย ตั้งหลวงนครชุมเป็นพระนครไทย ฯลฯ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403) ; กช., ร. 5 มร.5 รล-
มท/3 เลขที่ 66 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนพิริยผู้ช่วยเปนที่พระศรีภิรม เจ้าเมืองศรีภิรม จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

¹⁶² ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 58.

เมืองบริวารอื่นที่มีกองส่วยในความดูแลหลายกองและหลายประเภท เช่น กองส่วยเงิน กองส่วย
จี๋ฝิ่ง กองส่วยไม้ขนอสักและกองส่วยทองคำ สาเหตุดังกล่าวอาจทำให้เมืองบริวารที่เป็นหัวเมือง
ลาวเดิมได้ถูกศูนย์อำนาจรัฐให้ความสำคัญน้อยกว่าเมืองบริวารอื่นก็เป็นได้

ส่วนชาวลาวที่อยู่ในเมืองนครไทย เมืองชาติตระการและเมืองนครชุม ผู้เขียนสันนิษฐาน
ว่าศูนย์อำนาจรัฐก็คงตั้งหัวหน้าหรือผู้ปกครองดูแลชาวลาวภายในเมืองโดยเฉพาะ เนื่องจากมีการ
พบหลักฐานเกี่ยวกับขุนนางตำแหน่งอุปราชและเพี้ยศรีรักษาอยู่ภายในเมืองนครไทย¹⁶³ โดยปกติ
แล้วตำแหน่งดังกล่าวจะปรากฏเฉพาะในหัวเมืองลาวและเมืองที่มีชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาอยู่
เท่านั้น ดังนั้น ตำแหน่งอุปราชและเพี้ยศรีรักษาอาจจะเป็นชาวลาวที่ศูนย์อำนาจรัฐแต่งตั้งให้
ปกครองชาวลาวในเมืองนครไทย และอาจจะเป็นตำแหน่งหนึ่งในกรมการเมืองนครไทยก็เป็นได้

การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวลาวในเมืองพิษณุโลก

เมื่อศึกเจ้าอนุวงศ์เสร็จสิ้น กองทัพกรุงเทพฯ ได้กวาดต้อนชาวลาวจำนวนมากลงมาตั้งถิ่น
ฐานอยู่ทั้งในกรุงเทพฯ หัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอกต่างๆ ในการกวาดต้อนชาวลาวหลาย
ครั้งได้มีการนำชาวลาวมาพักไว้ที่เมืองพิษณุโลกก่อนที่จะจัดแจงว่าจะนำไปอยู่ที่เมืองใด¹⁶⁴ จาก
หลักฐานพบว่ามีชาวลาวจำนวนหนึ่งเข้ามาเป็นเลกอยู่ที่เมืองพิษณุโลกด้วย เช่น “เมืองพิษณุโลก มี
เลกเชลยลาวเวียงจันทน์ในสังกัดพระยาพิษณุโลกที่ถึงอัญกรรม ชายฉกรร 19 ครัว 90 รวม 109
คน”¹⁶⁵ หรือเข้ามาเป็นกองครัวลาวทำส่วย “โปรดเกล้าฯ ขึ้นไปถึงข้าพเจ้าแลกรมการว่าขุนพินิจ-
ชันษา หมื่นโยธานายกองครัวลาวพระยาพิษณุโลกถึงแก่นิจกรมว่ากองครัวลาวชายหญิงใหญ่
น้อย 112 คน สมักรทำส่วยไม้ขนอสักคนละ 2 คัน ทูลเกล้าถวายตั้งแต่ปีมะแมนพศก”¹⁶⁶ และยังมี
เลกกองลาวพวนสังกัดอยู่ที่เมืองพิษณุโลก 31 คน¹⁶⁷

จะเห็นได้ว่ามีชาวลาวจำนวนไม่น้อยที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานภายในเมืองพิษณุโลก เป็นไปได้ว่า
การเข้ามาของชาวลาวมีทั้งโดยการอพยพเข้ามาเอง ถูกกวาดต้อนและถูกเกลี้ยกล่อมให้เข้ามา¹⁶⁸

¹⁶³ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 50 เมืองพิษณุโลก ให้ส่งตัวอ้ายมีชื่อผู้ร้ายฆ่าท้าวไทยลงมา ณ กรุงเทพฯ จ.ศ.1242 (พ.ศ.2423).

“เพี้ย” หรือ “เพี้ย” เป็นตำแหน่งกรมการผู้น้อยในหัวเมืองลาว ที่ทำหน้าที่เป็นองครักษ์หรือพนักงานติดตามเจ้าเมือง ดู
ไพฑูรย์ มีกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.2436-2453”, ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชค อึ้งสกุล (บรรณาธิการ),
มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ, (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524), หน้า 127

¹⁶⁴ บังอร ปิยะพันธุ์, เล่มเดิม, หน้า 49-50, 61.

¹⁶⁵ กทข., ร. 3 เลขที่ 20 บัญชีจำนวนเลกทำส่วยไม้ขนอสักและจี๋ฝิ่ง จ.ศ.1193 (พ.ศ.2374).

¹⁶⁶ กทข., ร. 3 เลขที่ 106 ใบบอกพระยาพิษณุโลกบอกจำนวนเลกครัวลาวส่วยไม้ขนอสัก จ.ศ.1208 (พ.ศ.2389).

¹⁶⁷ ขวัญเมือง จันทโรจณี, เล่มเดิม, หน้า 106.

¹⁶⁸ บังอร ปิยะพันธุ์, เล่มเดิม, หน้า 4.

นอกจากนี้ อาจเป็นชาวลาวที่พระมหากษัตริย์ได้พระราชทานให้เป็นเลกเชลยของเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมือง คอบแทนความดีความชอบในการทำราชการสงครามกับกองทัพกรุงเวียงจันทน์ หรืออาจเกิดจากการต่อรองของเจ้าเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐ ทั้งนี้ ศูนย์อำนาจรัฐที่ต้องการเพิ่มกำลังคนในการผลิตและเป็นกองส่งส่งส่วยให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐด้วย

จากการศึกษาของนักวิชาการหลายคนพบว่า ชาวลาวกลุ่มใหญ่ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตเมืองพิษณุโลกนั้นตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำน่านเหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นมาเล็กน้อยบริเวณบ้านแสวงดาว ตำบลปากโทก อำเภอเมืองพิษณุโลกในปัจจุบัน¹⁶⁹ แล้วก็ค่อยๆ กระจายไปยังชุมชนใกล้เคียงในเวลาต่อมา กลุ่มชาวลาวที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในช่วงเวลาดังกล่าวจะมีลักษณะพิเศษกว่ากลุ่มชุมชนอีสานที่อพยพเข้าสู่ภาคเหนือตอนล่างในปัจจุบัน เพราะกลุ่มชาวลาวหรือกลุ่มวัฒนธรรมล้านช้างดั้งเดิมจะอาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ ในขณะที่กลุ่มวัฒนธรรมอีสานจะอาศัยอยู่ตามป่าเขาหรือพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่า เป็นต้น¹⁷⁰

นอกจากนี้ ยังพบว่า มีชาวลาวพวนจำนวนหนึ่งถูกกวาดต้อนมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก แต่ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สั่งให้พระยาพิษณุโลกนำครัวลาวพวนดังกล่าวลงมาส่งที่กรุงเทพฯ เพื่อมอบให้กับท้าวศรีสุวันและอาญาโณนำไปไว้ที่บ้านนาแหน แขวงเมืองโพธิ์ชัยซึ่งได้ยกขึ้นเป็นเมืองบริคัณชนิกม เมืองบริวารอีกเมืองหนึ่งของเมืองหนองคาย¹⁷¹

การเกิดขึ้นของเมืองชัยนาม

ผลของศึกเจ้าอนุวงศ์ไม่ได้ส่งผลแค่เพียงทำให้เกิดการขยายขอบเขตอำนาจไปยังหัวเมืองลาวและมีชาวลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานเท่านั้น ยังพบว่า ได้มีการตั้งเมืองชัยนามขึ้นด้วย เหตุผลการตั้งเมืองนี้น่าจะมาจากปัจจัยการขยายตัวทางเศรษฐกิจประกอบกับการมีราษฎรจากบ้านเมืองในหุบเขาที่ได้รับผลกระทบจากการเข้ามากวาดต้อนผู้คนของกองทัพกรุงเวียงจันทน์ในปี พ.ศ.2370 อพยพหลบหนีลงมาอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำวังทองใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลก

¹⁶⁹ สรรค์ วรอินทร์และคณะ, รายงานการวิจัยโครงการประเมินสถานภาพองค์ความรู้ จังหวัดพิษณุโลก, (พิษณุโลก : ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่น สำนักวิจัย สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม, 2541), หน้า 147-148. ; ขวัญเมือง จันทโรจณี, “ลักษณะทางวัฒนธรรม ความเชื่อและชาติพันธุ์ : ภาคเหนือตอนล่าง”, ใน ขวัญเมือง จันทโรจณี (บรรณาธิการ), เอกสารสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือตอนล่าง, (พิษณุโลก : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2539), หน้า 15. ; จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำน่าน จังหวัดพิษณุโลก, (พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2554), หน้า 24.

¹⁷⁰ ขวัญเมือง จันทโรจณี, “สายไม้ขนนกและไพร่เมืองพิชัย”, อดัยรักขวัญเมืองเอ๋ย : อนุสรณ์พิธีพระราชทานเพลิงศพนายขวัญทอง จันทโรจณี 8 มีนาคม 2541, (พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2541), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

¹⁷¹ กชช., ร. 5 มร.5 รล-มท/12 เลขที่ 124 เมืองพิศณุโลกย์ แต่งให้กรมการภาพุตรกรรษาอาญาโณลงมาส่ง ณ กรุงเทพฯ จ.ศ. 1239 (พ.ศ.2420).

บริเวณที่ตั้งเมืองชัยนามเดิมเป็นหมู่บ้านมาก่อน ภายหลังมีราษฎรจากเมืองนครไทยอพยพลงมาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏหลักฐานใบบอกที่พระยาเพชรพิไชยแจ้งลงมากรุงเทพฯ ว่า “ครัวเมืองนครไทยแตกหนีภัยลาวเข้าป่า ออกหาข้าพเจ้า กรมการ 2 ขุนหมื่น 3 (รวม) 5 ไพร่ 13 (รวม) 18 ชายหญิงใหญ่น้อย 85 (รวม) 105 คน เข้ากันทั้งครัวรับเอาลงไปไว้ณบ้านไชยนามน้ำคบ แขวงเมืองพิษณุโลกเข้ากัน เก่าใหม่ เป็นคน 405 คน”¹⁷² เมื่อมีราษฎรเข้ามาอาศัยอยู่จำนวนมาก เจ้าเมืองพิษณุโลกคงเห็นว่าเหมาะที่จะตั้งเป็นเมือง เพื่อที่จะได้มีการจัดตั้งกองส่วยเพิ่มขึ้น จึงเสนอไปยังศูนย์อำนาจรัฐเพื่อขอจัดตั้งเมือง ทั้งนี้ การขอตั้งเมืองก็ทำได้ไม่ยากคงได้กล่าวให้ทราบแล้วก่อนหน้านี้

เมืองชัยนาม ปัจจุบันเป็นหมู่บ้านอยู่ในเขตตำบลชัยนาม อำเภอวังทอง จังหวัดพิษณุโลก ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองชัยนามเป็นที่ราบลุ่มหุบเขา มีภูเขาแวดล้อมสามด้านเป็นลักษณะคล้ายเกือกม้าและมีแม่น้ำวังทองไหลผ่าน ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก และยังมีแม่น้ำวังทองเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญในการติดต่อกับบ้านเมืองใกล้เคียง นอกจากนี้ ลักษณะทางกายภาพของเมืองชัยนามในช่วงเวลาดังกล่าวยังเอื้อต่อการเป็นเมืองท่าเล็กๆ ด้านในของเมืองพิษณุโลก เนื่องจากแม่น้ำวังทองถัดจากนี้ขึ้นไปมีเกาะแก่งและน้ำตกไม่สามารถเดินเรือได้ เมืองชัยนามจึงเป็นที่รวบรวมสินค้าจากชุมชนที่อยู่ในหุบเขา ก่อนที่จะขนส่งไปยังเมืองอื่นในกลุ่มแม่น้ำน่าน และมีพ่อค้าจากภายนอกนำเรือขนสินค้าเข้ามาค้าขายด้วย

4.2.3 การเข้ามาของชาวจีนและบทบาทชาวจีนในเมืองพิษณุโลก

ภายหลังการสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ และฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2325 ไม่นานนักบ้านเมืองก็เป็นปกติสุข ศูนย์อำนาจรัฐได้ติดต่อทำการค้ากับพ่อค้าต่างชาติมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้ากับพ่อค้าชาวจีน¹⁷³ ทำให้มีชาวจีนจำนวนมากเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่กรุงเทพฯ และเมืองท่าชายทะเล แล้วขยับขยายเคลื่อนย้ายเข้าไปตั้งถิ่นฐานในเมืองที่ตั้งอยู่ด้านในตามเส้นทางแม่น้ำสายสำคัญต่างๆ เมืองพิษณุโลกเป็นอีกเมืองหนึ่งที่มีชาวจีนจำนวนมากเข้ามาทำการค้าและตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมือง ชาวจีนเหล่านี้ได้มีบทบาทไม่น้อยภายในเมืองพิษณุโลก ไม่ว่าจะเป็นด้านการค้า การเก็บภาษีอากรและด้านสังคม

¹⁷² รัฐบาลฯ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 22.

¹⁷³ บัณฑิต ถ้วชัยชาญ, เล่มเดิม, หน้า 74-77.

การเข้ามาของชาวจีนในเมืองพิษณุโลก

การศึกษาเกี่ยวกับการเข้ามาของชาวจีนและบทบาทของชาวจีนในเมืองพิษณุโลก เคยมีผู้ศึกษามาแล้วก่อนหน้านี้ เช่น วิทยานิพนธ์เรื่องความเป็นจีนตามนิยามของผู้มีเชื้อสายจีนในอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก ของเกษวดี พุทธภูมิพิทักษ์¹⁷⁴ และงานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475-2503 ของจิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ¹⁷⁵ เป็นต้น การเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองพิษณุโลกของชาวจีนหลังการฟื้นฟูเมืองขึ้นใหม่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าเริ่มมีการเข้ามาตั้งแตปีไหน แต่จากหลักฐานบัญชีจำนวนเลขท่าส่วยไม้ขนอสักและจีฝิ่ง พ.ศ.2374 พบว่ามีชาวจีนอยู่ในบัญชีจำนวนเลขท่าส่วยไม้ขนอสักกับส่วยจีฝิ่งในกองส่วยในบังคับของเมืองสุโขทัย เมืองพิจิตร เมืองสวรรคโลก เมืองพิษณุโลก เมืองตากและเมืองกำแพงเพชร จำนวน 26 คน¹⁷⁶ ในการผูกปี้ชาวจีนในปี พ.ศ.2374 พบว่าในเมืองพิษณุโลกมีชาวจีนที่ถูกผูกปี้จำนวน 968 คน และในปี พ.ศ.2377 พบว่ามีชาวจีนถูกผูกปี้มากถึง 1,112 คน¹⁷⁷ ซึ่งถือว่ามีจำนวนมากเป็นอันดับหนึ่งของหัวเมืองฝ่ายเหนือ และมารองลงมาจากเมืองนครชัยศรี เมืองฉะเชิงเทราและกรุงเก่า¹⁷⁸

การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในเมืองพิษณุโลก หากอ้างอิงข้อมูลที่ได้จากการศึกษาของสกินเนอร์ (Skinner) ก็จะพบว่า พิษณุโลกเป็นเมืองหนึ่งที่มีชาวจีนหลังไหลเข้ามาอยู่จำนวนมาก โดยเฉพาะชาวจีนไหหลำซึ่งเป็นชาวจีนกลุ่มแรกที่เข้ามา จากนั้นก็มีชาวจีนแต้จิ๋วและชาวจีนแคะเข้ามาอยู่ภายหลังมีการสร้างทางรถไฟสายเหนือขึ้นมาถึงเมืองพิษณุโลก¹⁷⁹ ชาวจีนที่เข้ามาในเมืองพิษณุโลกกระยะแรกคงเป็นกลุ่มชาวจีนที่อยู่ในระบบเจ้าภาษีนายอากรและกลุ่มพ่อค้าแร่ที่ถ่อเรือขึ้นมาค้าขาย ต่อมากงมีเห็นว่าพื้นที่เมืองพิษณุโลกมีความเหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐานเพื่อทำการค้าจึงเข้ามาอยู่อาศัยและชักชวนชาวจีนด้วยกันขึ้นมา

และจากลักษณะอุปนิสัยและจุดมุ่งหมายของชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพื่อที่จะหลีกเลี่ยงความจนและแสวงหาเงินตรา ได้เป็นแรงกระตุ้นให้ชาวจีนหันไปหางานและอาชีพที่ได้ค่าตอบแทนที่ดีที่สุดในระยะแรกชาวจีนจะเข้ามาเป็นแรงงานและกรรมกรที่ได้รับค่าจ้างแรงงาน

¹⁷⁴ คู เกษวดี พุทธภูมิพิทักษ์, ความเป็นจีนตามนิยามของผู้มีเชื้อสายจีนในอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2545.

¹⁷⁵ คู จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475-2503, พิษณุโลก : คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2542.

¹⁷⁶ กทข., ร. 3 เลขที่ 20 บัญชีจำนวนเลขท่าส่วยไม้ขนอสักและจีฝิ่ง จ.ศ.1193 (พ.ศ.2374).

¹⁷⁷ กทข., ร. 3 เลขที่ 52 บัญชีส่งเงินปีชาวจีนและผูกปี้เงิน จ.ศ.1196 (พ.ศ.2377).

¹⁷⁸ ขวัญเมือง จันทโรจณี, ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า 363.

¹⁷⁹ จี. วิลเลียม สกินเนอร์, พรรมิ ฉัตรพลรักษ์และคณะ (แปล), สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ มนุษยศาสตร์, 2548), หน้า 85-87.

ตามเรือกสวนไร่นาหรือในเมือง¹⁸⁰ แต่ต่อมาเมื่อมีเงินเก็บมากขึ้น ชาวจีนเหล่านี้ก็จะทำการค้าโดยนำสินค้าจากศูนย์อำนาจรัฐไปขายยังเมืองใหญ่และเมืองเล็ก จากนั้นก็เข้ามาประมูลเป็นเจ้าของภาษีนายอากรและรับราชการโดยอาศัยฐานทางเศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญ

รูปแบบการปกครองชาวจีนในเมืองพิษณุโลก

เนื่องจากชาวจีนในศูนย์อำนาจรัฐมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ศูนย์อำนาจรัฐจึงกำหนดให้ชาวจีนเข้าสู่ระบบการเกณฑ์แรงงานด้วย เพื่อปกครองและควบคุมดูแลชาวจีนภายในศูนย์อำนาจรัฐเป็นเบื้องต้น ชาวจีนจะถูกเกณฑ์แรงงานคนละ 1 เดือนต่อ 3 ปี แต่ถ้าผู้ใดไม่ต้องการที่จะมาทำราชการก็สามารถเสียเงินแทนได้คนละ 1 ตำลึง เมื่อชาวจีนคนใดเสียเงินแทนค่าแรงแล้วก็จะมีค่ายผูกข้อมือปิดตราประทับครั้งซึ่งเป็นตราประทับนามเมืองดวงหนึ่งและตรารูปเจ็กในหอยแครงดวงหนึ่งเรียกว่า “การผูกปี้จิ้น” แต่ถ้าปีใดศูนย์อำนาจรัฐเกณฑ์แรงงานชาวจีนเดือนครึ่งชาวจีนที่ไม่มาทำราชการก็ต้องเสียเงินค่าผูกปี้จิ้นคนละ 1 ตำลึง 2 บาท ถ้าคราวใดเกณฑ์แรงงานชาวจีนคนละ 2 เดือน ชาวจีนที่ไม่มาทำราชการก็ต้องเสียเงินค่าผูกปี้จิ้นคนละ 2 ตำลึง การเสียเงินแทนการเข้ามาทำราชการของชาวจีนก็เหมือนกับเลิกส่วยที่ส่งส่วยเงินแทนการเข้าวอร์หรือถูกเกณฑ์แรงงานนั่นเอง¹⁸¹

เมื่อมีชาวจีนเข้าไปตั้งถิ่นฐานตามเมืองต่างๆ มากขึ้น ศูนย์อำนาจรัฐได้กำหนดรูปแบบการปกครองชาวจีนในหัวเมืองขึ้นมาโดยเฉพาะ รูปแบบการปกครองชาวจีนภายในเมืองพิษณุโลก ศูนย์อำนาจรัฐได้ตั้ง “นายอำเภอจีน” ขึ้นมา ตำแหน่งนายอำเภอจีนมีหน้าที่ปกครองชุมชนชาวจีน¹⁸² แต่ดูเหมือนว่าอำนาจหน้าที่ของนายอำเภอจีนจะมีจำกัดอยู่เฉพาะการปกครองชาวจีนภายในเมืองพิษณุโลกเท่านั้น ไม่ได้ครอบคลุมไปถึงบรรดาเมืองบริวาร และในเมืองบริวารเองก็ไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับการตั้งนายอำเภอจีนด้วย จึงอาจทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับการควบคุมดูแลชาวจีนได้ไม่ทั่วถึง

เมื่อภายในเมืองมีชาวจีนเข้ามาอาศัยอยู่มากขึ้น นายอำเภอจีนอาจมีอำนาจไม่เพียงพอที่จะปกครองหรือควบคุมชาวจีนภายในเมืองพิษณุโลกทั้งหมดได้ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะอำนาจหน้าที่ของนายอำเภอจีนมีจำกัด ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งตำแหน่ง “ปลัดฝ่ายจีน” ขึ้นมา ปลัดฝ่ายจีนเป็นตำแหน่งกรมการเมืองที่เป็นหัวหน้าของพวกเขา

¹⁸⁰ จี. วิลเลียม สกินเนอร์, พรรมณี ฉัตรพลรักษ์และคณะ (แปล), เล่มเดิม, หน้า 99.

¹⁸¹ บุญรอด แก้วกันหา, เล่มเดิม, หน้า 169.

¹⁸² วินัย พงศ์ศรีเพียร, “การปกครองหัวเมืองของไทย สมัยอยุธยาตอนปลาย”, ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), ทัศนศึกษาจารย์, (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กระทรวงวัฒนธรรม, 2547), หน้า 274.

นายอำเภอจีน¹⁸³ ซึ่งมีอำนาจในการปกครองและควบคุมชาวจีนมากยิ่งขึ้น ดังปรากฏข้อมูลว่ามีการตั้งเงินเจ้าภาษีฝิ่นเป็นพระราชทานผูกสิทธิ์ ปลัดฝ่ายจีนเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2411¹⁸⁴ และในปี พ.ศ.2424 ก็มีการเลื่อนตำแหน่งหลวงพิพัฒน์โกคา นายอำเภอจีนเป็นพระราชทานผูกสิทธิ์ ปลัดฝ่ายจีน เมืองพิษณุโลก

ให้หลวงพิพัฒน์โกคา อำเภอจีน เป็นพระราชทานผูกสิทธิ์ ปลัดฝ่ายจีน เมืองพิษณุโลก ถือศักดินา 1,000 ได้บังคับพวกจีนซึ่งอยู่ในแขวงเมืองพิษณุโลกยกทั้งสิ้น แลให้ฟังบังคับบัญชาผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก แลกรมการผู้ใหญ่ แต่ที่เป็นยุติธรรมแลชอบด้วยราชการ ถ้าพวกจีนวิวาทกันเป็นความเล็กน้อยก็ให้ว่ากล่าวตัดสินให้แล้ว ถ้าจีนฟ้องไทยก็ให้รับมาเสนอต่อผู้สำเร็จราชการเมืองและกรมการ ถ้าไทยฟ้องจีนก็ให้ช่วยนำเกาะตัวจีนมาว่ากล่าวพร้อมด้วยผู้สำเร็จราชการเมืองแลกรมการพิจารณาแลการอื่นๆ จงประพฤติให้ถูกต้องตามบังคับในท้องตราจทุกประการ แลรักษาความซื่อสัตย์สุจริตต่อกรุงเทพฯ¹⁸⁵

นอกจากข้อความข้างต้นจะทำให้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของปลัดฝ่ายจีนแล้วยังสะท้อนให้เห็นว่า เจ้าเมืองพิษณุโลกมีอำนาจสูงสุดในการปกครองระดับท้องถิ่น และศูนย์อำนาจรัฐก็พยายามยื่นข้อเสนอขุนนางหัวเมืองให้มีความซื่อสัตย์ต่อศูนย์อำนาจรัฐ ผ่านเอกสารตราตั้งและพิธีการแต่งตั้งซึ่งถือว่าเป็นการนำเรื่อง “บุญคุณ” เข้ามาใช้ในการควบคุมขุนนางหัวเมือง

บทบาทชาวจีนในเมืองพิษณุโลก

ด้วยรูปแบบเศรษฐกิจภายในศูนย์อำนาจรัฐที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรามากขึ้น ชาวจีนได้เข้าไปอยู่ในเศรษฐกิจแบบเงินตราแล้ว ในขณะที่ชาวเมืองส่วนใหญ่ที่อยู่แวดล้อมยังอยู่ในเศรษฐกิจเพื่อยังชีพเป็นหลักอยู่ แม้ว่าการผลิตเพื่อการตลาดจะเริ่มกระตบบ้างแล้ว แต่การแลกเปลี่ยนสินค้าก็ยังทำกันในระบบการแลกเปลี่ยน พื้นฐานของการผลิตก็ยังคงเป็นการผลิตเพื่อยังชีพอยู่นั่นเอง ชาวจีนอพยพจึงกลายเป็นผู้มีทรัพย์สินในรูปเงินตราในสังคมที่คนส่วนใหญ่ไม่มี ทั้งยังมองเห็นการแสวงหาทรัพย์สินเป็นเป้าหมายสำคัญในชีวิต¹⁸⁶ จึงปรากฏว่ามีชาวจีนจำนวนไม่น้อยที่เข้ามาแสวงหาผลประโยชน์และมีบทบาทในด้านต่างๆ ภายในเมืองพิษณุโลก

¹⁸³ สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, อยู่อย่างไพร่ : ระบบพื้นฐานในสังคมไทยสมัยจารีต, (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์, 2543), หน้า 27.

¹⁸⁴ กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 10.

¹⁸⁵ กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 103.

¹⁸⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 110.

จากเอกสารประวัติศาสตร์พบว่าชาวจีนในเมืองพิษณุโลกสมัยนั้นมีทั้งที่เข้ามาเป็นเลกส่วย และเป็นเจ้าภาษีนายอากร รวมถึงเป็นคนค้าขายในหลายรูปแบบอีกด้วย การปรากฏตัวอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบส่วยของชาวจีนดังที่กล่าวมาซึ่งจะได้รับการยกเว้นค่าผูกปี้ของชาวจีนเมืองพิษณุโลก อาจหมายถึงว่า ความเชื่อที่ว่าชาวจีนปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราได้เร็วขึ้น ก็มีบ้างเหมือนกันที่การเสียค่าผูกปี้เป็นภาระหนัก ที่แม้จะหาทางเอาเงินมาจ่ายก็ยังมี ต้องเอาแรงงานเข้าแลก การเป็นเลกส่วยย่อมเป็นหนทางดียิ่งในการหลบหนีการชำระเงินตรา¹⁸⁷

ต่อมาเมื่อการค้าขายตัว ศูนย์อำนาจรัฐจำเป็นต้องสร้างระบบในการเข้าไปจัดหาสินค้า ซึ่งเป็นกลไกหนึ่งในการเข้าไปก็อาจจะเห็นเหล่ากรมการเมืองต่างๆ ขวัญเมือง จันทโรจณี สันนิษฐานว่าต้องมีพ่อค้าภายในท้องถิ่นและพ่อค้าจากส่วนกลางเข้าไปปรับซื้อสินค้าสินค้าเพิ่มเติม การนำเอาเงินไปซื้อของป่านี้ เป็นวิธีแก้ปัญหของรัฐต่อการค้าส่วยเป็นจำนวนมาก เงินที่ใช้ซื้อของป่ามาจากเงินอากรของรัฐบ้าง, เงินจากกองส่วยเงินบ้าง¹⁸⁸ ซึ่งเกยวดี พุทธภูมิพิทักษ์มีความเห็นว่าชาวจีนน่าจะอาศัยกลไกดังกล่าวเข้าไปมีบทบาทตรงนี้ ซึ่งทำให้ชาวจีนหลายคน กลายเป็นนายหน้า เป็นนายทุน เป็นพ่อค้าตามแต่จะถนัดในทางใด¹⁸⁹

พ่อค้าชาวจีนเป็นกลุ่มสำคัญที่นำสินค้าจากกรุงเทพฯ เข้ามาขายยังเมืองพิษณุโลก โดยเฉพาะพ่อค้าจีนเร่ซึ่งน่าจะเป็นผู้ที่ขายหรือกระจายสินค้าให้กับกลุ่มชาวจีนด้วยก่อน แล้วก็ขายสินค้าที่จำเป็นให้แก่เหล่าชาวพื้นเมืองชาติพันธุ์ต่างๆ ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวาร รวมทั้งที่ทำงานอยู่ในกองส่วยต่างๆ ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เลกส่วยที่อยู่ในกองส่วยเมื่อไม่สามารถส่งส่วยได้ทัน ศูนย์อำนาจรัฐจึงให้โอกาสที่จะจ่ายเงินแทนการทำงานหนัก ดังนั้นจึงมีเลกส่วยส่วนหนึ่งเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา ทำให้มีการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าและเงินตรากับพ่อค้าชาวจีน¹⁹⁰

การเข้าไปขายสินค้านี้เองได้ทำให้ชาวจีนบางคนได้เข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกซึ่งอยู่ไกลออกไป เช่น มีชาวจีนไปอยู่อาศัยที่เมืองนครชุม¹⁹¹ เมืองนครป่าหมาก¹⁹²

¹⁸⁷ เกยวดี พุทธภูมิพิทักษ์, ความเป็นจีนตามนิยามของผู้มีเชื้อสายจีนในอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2545), หน้า 36.

¹⁸⁸ ขวัญเมือง จันทโรจณี, เล่มเดิม, หน้า 363.

¹⁸⁹ เกยวดี พุทธภูมิพิทักษ์, เล่มเดิม, หน้า 37.

¹⁹⁰ เกยวดี พุทธภูมิพิทักษ์, เล่มเดิม, หน้า 37.

¹⁹¹ กหข., ร. 3 เลขที่ 279 สารตราฯ ถึงพระยาเสนาฯ หลวงพระพิทักษ์บดี กรมการเมืองพระตะบอง เมืองมณฑล จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388).

¹⁹² กขข., ร. 5 มร.5 รด-มท/33 เลขที่ 79 เมืองพิษณุโลกฯ คอบให้ชำระสืบจับเอาตัวผู้ร้ายปล้นเรือนเงินเฮียะ อำแดงหล้า จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430).

เมืองชุมแสงสงครามและเมืองศรีภิรมย์¹⁹³ เป็นต้น เมื่อมีถิ่นฐานมั่นคงแล้ว ชาวจีนบางคนก็ได้อาศัยอาชีพการค้าเป็นหนทางสะสมความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ แล้วก็เริ่มยกฐานะของตัวเองด้วยการแทรกตัวเข้าสู่ระบบราชการเป็นขุนนางในท้องถิ่นเมืองพิษณุโลก¹⁹⁴ ดังหลักฐานว่า “จีนข้าหลวงวัง หลวงศรีราชวัตรเนศวร หลวงนา กรมการเมืองพิษณุโลกได้เร่งรัดพระนครไทยส่งส่วยไม้ขอนสัก”¹⁹⁵

สำหรับชาวจีนที่ไม่ได้ทำการค้าขายนั้น มีบางส่วนที่เข้าไปสู่ระบบเจ้าภาษีนายอากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ศูนย์อำนาจรัฐได้เปลี่ยนแปลงนโยบายการเก็บรายได้ให้มีประสิทธิภาพ โดยเปิดโอกาสให้คนเข้ามาประมูลเก็บรายได้ให้แก่รัฐผ่านรูปแบบการประมูลเหมารับช่วง อากรนั้นเป็นการเก็บค่าธรรมเนียมในการผลิต ในปี พ.ศ.2386 พบหลักฐานว่ามีชาวจีนขอเสนอทำเป็นนายอากรสมพัศธร “จีนหอยเสนอต่อจีนอืด ปีละ 80 ชั่ง โดยมีจีนขึ้นหุ้นส่วนเป็นนายอากรแทน”¹⁹⁶

ต่อมา พบว่ามีชาวจีนประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรอีกหลายราย เช่น ในปี พ.ศ.2388 มีการตั้งเงินมากเป็นนายอากรเกวียน¹⁹⁷, พ.ศ.2389 มีการตั้งเงินเถียรเป็นนายอากรบ่อนเบี้ย¹⁹⁸, พ.ศ.2392 จีนเอี่ยมและนายน้อยรับประมูลอากรยาสูบ¹⁹⁹, พ.ศ.2395 มีการตั้งเงินตั้งเป็นนายอากรสมพัศธร²⁰⁰ และตั้งเงินคดเป็นนายอากรเกวียน²⁰¹ เป็นต้น จากนั้นในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ก็มีชาวจีนรับการประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรอีกจำนวนไม่น้อย

¹⁹³ กขช., ร. 5 กร.5 รล-ตราน้อย/2 เลขที่ 254 เมืองพิษณุโลกย์ พระยาพิศณุโลกย์ พระไชยบุรณปลัด กรมการเมืองพิษณุโลกย์ เรื่องปลัดเมืองศรีภิรม หมื่นศรีอยู่พิศณุโลกย์ จีนฮือขู่บ้านบังระกำปนนี้จีนอุยิมโม ถูกจ้างอุยิมคองคนในบังคับขอกลับดา แต่ปลัดเมืองศรีภิรม หมื่นศรี จีนฮือไม่ยอมใช้เงิน จึงให้พระยาราชวรานุกูล พระยาพิศณุโลกย์ พระไชยบุรณปลัดกรมการให้เร่งเอาเงินส่งให้กับโจท จ.ศ.1239 (พ.ศ.2420).

¹⁹⁴ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 113.

¹⁹⁵ กขช., ร. 3 เลขที่ 74 โบบอกเมืองพิษณุโลกส่งไม้ขอนสักจำนวนเกณฑ์ จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387).

¹⁹⁶ กขช., ร. 3 เลขที่ 55 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพิษณุโลก เรื่องตั้งเงินจีนเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากรสมภักดีสร จ.ศ.1205 (พ.ศ.2386).

¹⁹⁷ กขช., ร. 3 เลขที่ 48 สารตราเรื่องตั้งให้เงินมากเป็นขุนชำนาญไพศรณายอากรฯ จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388).

¹⁹⁸ กขช., ร. 3 เลขที่ 46 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองพิษณุโลกเรื่องตั้งเงินเถียรเป็นนายอากรบ่อนเบี้ย จ.ศ.1208 (พ.ศ. 2389).

¹⁹⁹ กขช., ร. 3 เลขที่ 20 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองพิษณุโลก พิชัย ตั้งเงินขายเป็นขุนประมูลสมบัติ นายอากรยาสูบ จ.ศ.1211 (พ.ศ.2392).

²⁰⁰ กขช., ร. 4 เลขที่ 59 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองพิษณุโลกเรื่องนำตั้งเงินตั้งเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากรสมพัศธร จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395).

²⁰¹ กขช., ร. 4 เลขที่ 66 สารตราฯ เรื่องนำตั้งเงินคดเป็นที่ขุนชำนาญไพธสัณห์นายอากรเกวียน จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395).

การเป็นเจ้าภีณายอากรทำให้ชาวจีนเข้าสู่ระบบศักดินา เพราะการเป็นเจ้าภีณายอากรจำเป็นจะต้องนำอำนาจส่วนหนึ่งจากศูนย์อำนาจรัฐขึ้นไปด้วย สัญลักษณ์ของอำนาจก็คือบรรดาศักดิ์ ดังพบว่ามีนายอากรเกวียนซื้อเงินมากที่ได้รับแต่งตั้งเป็นขุนชำนาญไพเราะ²⁰² และตั้งเงินตั้งนายอากรสมพัศตรเป็นหมื่นศรีสมบัติ²⁰³ ตลอดจนชาวจีนอีกหลายคนที่ปรากฏว่าได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และเป็นขุนนางหัวเมืองในระยะหลังดังได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าศูนย์อำนาจรัฐได้ให้ความสำคัญกับชาวจีนที่เข้ามาเป็นเจ้าภีณายอากรเพื่อที่จะให้ชาวจีนเหล่านี้สามารถนำเงินอากรเข้าสู่พระคลังสินค้าให้ได้มากที่สุด ทำให้เห็นว่าในระยะหลังมีชาวจีนบางส่วนอาศัยระบบการจัดเก็บอากรและนโยบายการปกครองของศูนย์อำนาจรัฐหาโอกาสในการแสวงหาผลประโยชน์และอำนาจ

นอกจากชาวจีนที่เข้ามายังเมืองพิษณุโลกจะมีบทบาททางด้านการค้าและเป็นเจ้าภีณายอากรแล้ว ยังพบว่ามีชาวจีนบางคนมีบทบาทในการเป็นผู้นำชาวเมืองอุปลัมภ์พุทธศาสนาและปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุด้วย ดังปรากฏจารึกแผ่นกระดานดำในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระพุทธรชินราชที่มีใจความโดยสรุปว่า พ.ศ.2376 จีนหลวงอุดมไมตรีกับนางทับผู้เป็นภรรยาซึ่งเป็นบุตรของท่านจีนหลวงและนางแจ่มได้ซื้อไม้ ว่าง้างช่างเลื่อยไม้ ทำอิฐและทำปูนปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ วิหารพระพุทธรชินราช กุฏิพระสังกัจจายน์และลงรักปิดทองพระพุทธรูป ซึ่งได้ขอพระบรมราชานุญาตในปี พ.ศ.2380 และแล้วเสร็จเมื่อเดือน 12 ในปีเดียวกัน²⁰⁴

จารึกดังกล่าวนอกจากจะแสดงให้เห็นถึงบทบาทของชาวจีนในเมืองพิษณุโลกแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นว่า แนวคิดของจีนหลวงอุดมไมตรีเป็นแนวคิดของคนที่อยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา และเป็นผู้ที่มีเงินตราในการซื้อหรือจ้าง ซึ่งทำให้เห็นว่าชาวจีนส่วนหนึ่งที่สามารถสะสมทรัพย์สินและเป็นขุนนางในระบบศักดินาอาศัยอยู่ในเมืองพิษณุโลก แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีชาวจีนอีกจำนวนไม่น้อยที่มีสภาพยากจนเช่นกัน²⁰⁵

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวจีนกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวจีนกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกคงมีความสัมพันธ์ระหว่างกันมาอย่างช้านาน เนื่องจากมีชาวจีนจำนวนมากเข้ามาค้าขาย รับจ้างและตั้งถิ่นฐานในเมืองพิษณุโลก รวมทั้งเข้ามาเป็นเจ้าภีณายอากรและรับราชการในตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับการ

²⁰² กหข., ร. 3 เลขที่ 48 สารตราเรื่องตั้งให้เงินมากเป็นขุนชำนาญไพเราะนายอากรฯ จ.ศ.1207 (พ.ศ.2388).

²⁰³ กหข., ร. 4 เลขที่ 59 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองพิษณุโลกเรื่องนำตั้งเงินตั้งเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากรสมพัศตร จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395).

²⁰⁴ ชาญชัย สงวนให้, ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก, (พิษณุโลก : สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม, 2541), หน้า 74-75.

²⁰⁵ เกยวดี พุทธภูมิพิทักษ์, เล่มเดิม, หน้า 22.

ปกครองควบคุมดูแลชาวจีนภายในเมือง ชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำการค้าขายและเป็นเจ้าภาษี นายอากรส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีกว่าชาวเมืองพิษณุโลกทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวลาว และเป็นกลุ่มที่มีความพยายามแสวงหาความมั่งคั่งและอำนาจ จึงทำให้ชาวจีนกลุ่มดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับเจ้าเมืองพิษณุโลกทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ

ลักษณะที่เป็นทางการก็คือ ชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองพิษณุโลกก็มีฐานะเป็นชาวเมืองที่ต้องอยู่ใต้การปกครองของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก โดยมีปลัดฝ่ายจีนและนายอำเภอจีนทำหน้าที่ช่วยเจ้าเมืองพิษณุโลกปกครองชาวจีนด้วยตนเองเป็นเบื้องต้น เจ้าเมือง กรมการเมือง ปลัดฝ่ายจีนและนายอำเภอจีนจะต้องร่วมกันในการพิจารณาคดีความที่เกี่ยวข้องกับการกระทำผิดระหว่างชาวไทยกับชาวจีนที่เกิดขึ้นภายในเมือง²⁰⁶ เจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองก็มีหน้าที่ในการผูกปืชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำงานอยู่ภายในเมืองด้วย²⁰⁷

ส่วนลักษณะที่ไม่เป็นทางการก็คือ เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกได้ให้ความร่วมมือกับชาวจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากร โดยใช้อำนาจในฐานะผู้ปกครองบังคับหรือกวัดขັນให้ชาวเมืองเสียภาษีและอากรให้กับเจ้าภาษีนายอากร²⁰⁸ ซึ่งเจ้าภาษีนายอากรส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนที่น่าจะไม่คุ้นเคยกับชาวเมืองเท่าใดนัก ถึงแม้ว่าเจ้าภาษีนายอากรจะได้รับผูกขาดไปจากศูนย์อำนาจรัฐ แต่ถ้าให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองได้รับส่วนแบ่งด้วยก็จะได้รับความสงเคราะห์ให้เก็บภาษีอากรสะดวกขึ้น²⁰⁹ การกระทำเช่นนี้เจ้าเมืองและกรมการเมืองก็จะได้รับส่วนแบ่งเล็กๆ น้อยๆ จากเงินภาษีอากรที่เจ้าภาษีนายอากรชาวจีนนั้นๆ เก็บมาได้เป็นการตอบแทน ดังนั้น เจ้าเมืองและกรมการเมืองจึงมักจะสนับสนุนให้ชาวจีนเป็นผู้รับประมูลภาษีและอากร²¹⁰

แต่ภายหลังปรากฏว่าชาวจีนได้ก่อปัญหายุ่งยากหลายอย่างให้ศูนย์อำนาจรัฐ เช่น การตั้งสมาคมลับ การลักลอบซื้อขายและสูบฝิ่นซึ่งเป็นการฝ่าฝืนกฎหมายบ้านเมืองในขณะนั้น ตลอดจนก่อจลาจลวุ่นวาย²¹¹ จึงทำให้ศูนย์อำนาจรัฐได้ห้ามมิให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวาร ตลอดจนชาวเมืองที่เป็นคนไทยและคนลาวคบหาพากันซื้อขายสูบฝิ่นกับชาวจีนที่

²⁰⁶ กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 103.

²⁰⁷ กหข., ร. 3 เลขที่ 52 บัญชีส่งเงินปืชาวจีนและผูกปืเงิน จ.ศ.1196 (พ.ศ.2377).

²⁰⁸ กหข., ร. 4 เลขที่ 25 ร่างจดหมายพระยาสิทธิเทพ จ.ศ.1226 (พ.ศ.2407).

²⁰⁹ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชานุภาพ, เล่มเดิม, หน้า 50.

²¹⁰ กหข., ร. 3 เลขที่ 49 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองพิษณุโลกเรื่องนำตั้งเงินเกษเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากรสมพัศธร จ.ศ.1208 (พ.ศ.2389); กหข., ร. 4 เลขที่ 59 สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองพิษณุโลกเรื่องนำตั้งเงินสังเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากรสมพัศธร จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395); กหข., ร. 4 เลขที่ 66 สารตราฯ เรื่องนำตั้งเงินคดเป็นที่ขุนชำนาญไพรสณฑ์นายอากรเกษียน จ.ศ.1214 (พ.ศ.2395).

²¹¹ ภูวดล ทรงประเสริฐ, นโยบายของรัฐบาลที่มีต่อชาวจีนในประเทศไทย (พ.ศ.2475-2500), (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 6.

อาศัยอยู่ภายในเมือง²¹² ทั้งนี้คงเป็นเพราะศูนย์อำนาจรัฐเกรงว่าเจ้าเมืองและกรรมการเมืองจะร่วมมือกับชาวจีนแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งหรือก่อความวุ่นวายขึ้นในเมือง แต่ถึงกระนั้นก็ยังพบว่ามิไช่พระไชยบุรณ์ซึ่งเป็นกรรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ของเมืองพิษณุโลกยังลักลอบคบหาสุบผีนกับชาวจีนอยู่²¹³ นั่นก็สะท้อนให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองและกรรมการเมืองกับชาวจีนบางกลุ่มในเมืองพิษณุโลกค่อนข้างจะมีความแนบแน่นมากเลยทีเดียว

นอกจากลักษณะความสัมพันธ์ที่แนบแน่นแล้ว ยังพบว่ามิไช่ชาวจีนบางคนได้ขัดแย้งกับเจ้าเมืองหรือกรรมการเมืองพิษณุโลก ส่วนใหญ่มักจะเป็นผลมาจากการกดขี่ขูดรีดและการไม่ได้รับความเป็นธรรมจากการตัดสินใจของเจ้าเมืองหรือกรรมการเมืองพิษณุโลก²¹⁴

4.3 การรักษาเสถียรภาพและแสวงหาอำนาจของตระกูลเจ้าเมืองพิษณุโลก

ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ถือเป็นศูนย์อำนาจรัฐที่มีความเข้มแข็งกว่าศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี เนื่องจากมีรูปแบบการเรียกเก็บส่วยที่เป็นระบบและเผชิญสงครามจากการรุกรานของศูนย์อำนาจรัฐข้างเคียงไม่มาก จึงส่งผลให้ศูนย์อำนาจรัฐสามารถขยายอำนาจเข้ามายังหัวเมืองต่างๆ ได้เพิ่มมากขึ้น อำนาจของเจ้าเมืองที่เคยมีเป็นอย่างมากในอดีตก็ถูกจำกัดและถดถอยลงตามลำดับ แต่ถึงกระนั้น เจ้าเมืองเองก็มีความพยายามที่จะแสวงหาอำนาจและรักษาเสถียรภาพของตนเองและกลุ่มเครือญาติเอาไว้เท่าที่จะทำได้ อย่างเช่นความพยายามผลักดันให้นุตรชายหรือเครือญาติใกล้ชิดเข้ารับราชการภายในเมือง เพื่อจะได้มีโอกาสเป็นเจ้าเมืองต่อจากตนเอง หรืออาศัยช่องว่างของการตรวจสอบการทำราชการภายในเมืองแสวงหาอำนาจและผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและพวกพ้อง

4.3.1 การรักษาเสถียรภาพของตระกูลเจ้าเมืองพิษณุโลก

เมื่อเจ้าเมืองพิษณุโลกคนเก่าถึงแก่อนิจกรรม ศูนย์อำนาจรัฐก็มักจะแต่งตั้งบุตรชายหรือเครือญาติตระกูลเจ้าเมืองพิษณุโลกขึ้นเป็นเจ้าเมืองเสมอ เพราะเป็นผู้ที่คุ้นเคยกับราชการในเมือง

²¹² กษ., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างตราน้อยตั้งหลวงนครชุมเป็นพระนครไทย ๑๓๑ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403). ; กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 151 เมืองพิษณุโลกตั้งหลวงพิพิธณรงค์ นายกองส่วยเงินเปนที่พระพรหมพิราม เจ้าเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415). ; กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 99 เมืองพิษณุโลกตั้งพระเทพผลเปนพระยาพิษณุโลกาธิบตีผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก จ.ศ.1244 (พ.ศ. 2425).

²¹³ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/32 เลขที่ 102 เมืองพิษณุโลกย์ ครอบให้ส่งตัวพระไชยบุรณ์ ขุมเมืองขวันลงมา ณ กรุงเทพฯ เรื่องปล่อยผู้ร้าย จ.ศ.1248 (พ.ศ.2429).

²¹⁴ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 96 เมืองพิษณุโลกย์ ครอบรายชำระผู้ร้ายปล้นราษฎร จ.ศ.1241 (พ.ศ.2422). ; กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/33 เลขที่ 79 เมืองพิษณุโลกย์ ครอบให้ชำระสืบจับเอาตัวผู้ร้ายปล้นเรือนจีนเฮียะ อำแดงหล่า จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430).

และเป็นผู้ที่มีเทือกเถาเหล่ากอเดียวกันกับเจ้าเมืองคนก่อนๆ นอกจากนี้ ยังพบว่าบรรดาเจ้าเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือก็มักจะมีการวางตัวลูกชายไว้สำหรับเป็นเจ้าเมืองต่อจากตนเสมอ โดยการส่งลูกชายเข้ามาถวายตัวเป็นมหาดเล็กที่ศูนย์อำนาจรัฐก่อนแล้วก็จะขอไปรับราชการบ้าง หรือฝึกหัดให้ทำราชการในเมืองเองบ้าง จนได้รับสัญญาบัตรเป็นผู้ช่วยราชการ เป็นยกกระบัตร์ เป็นปลัด ใครดีก็ได้เป็นเจ้าเมือง ในที่สุดเป็นแล้วก็จะอยู่ในเมืองจนตลอดชีวิต ลูกหลานจึงมีกำลังพาหนะรับราชการสืบกันมา²¹⁵ ลักษณะเช่นนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นการต่อรองอำนาจของตระกูลเจ้าเมืองคนเก่ากับศูนย์อำนาจรัฐ เพื่อที่จะรักษาเสถียรภาพความเป็นตระกูลผู้ปกครองเมืองของตนเองเอาไว้

การตั้งเจ้าเมืองพิษณุโลกที่เป็นคนในท้องถิ่นและเป็นเครือญาติกับเจ้าเมืองคนเก่า

จากการศึกษาของขวัญเมือง จันทโรจณี พบว่าการดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกไม่ปรากฏว่ามีขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐมาปกครองที่เมืองพิษณุโลก ดังปรากฏชื่อเจ้าเมืองพิษณุโลกในเอกสารของศูนย์อำนาจรัฐตั้งแต่ช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือ

- (1) พระฤทธิสงครามเจ้ากรม เป็นพระยาพิษณุโลก
- (2) พระอุทัยธานี (ขุนจ้านงค์อักษร) เป็นพระยาพิษณุโลก
- (3) พระยาไกรโกษา (ขุนนางเมืองพิษณุโลก) เป็นพระยาพิษณุโลก
- (4) พระไชยบูรณ์ (ปลัดเมืองพิษณุโลก) เป็นพระยาพิษณุโลก²¹⁶

หลักฐานดังกล่าวได้ให้ภาพของการดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกว่าเป็นคนในท้องถิ่นทั้งสิ้น ตั้งแต่พระฤทธิสงครามมาจนถึงพระอุทัยธานี ซึ่งพระอุทัยธานีคนนี้ก็เป็นคนพื้นเพเดิมเมืองพิษณุโลก เนื่องจากปรากฏว่าหลักฐานว่าเคยเป็นที่หลวงจ้านงค์อักษร ผู้ช่วยราชการเมืองพิษณุโลก และเป็นบุตรเขยพระยาพิษณุโลก²¹⁷ นอกจากนี้ยังพบว่ามีเลขของขุนจ้านงค์อักษรตกค้างอยู่ที่เมืองพิษณุโลก หลังจากได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระอุทัยธานีด้วย²¹⁸ ดังนั้น พระอุทัยธานีคนนี้ก็จึงเคยรับราชการที่เมืองพิษณุโลกมาก่อน

และพบหลักฐานว่าภายหลังที่พระยาพิษณุโลก (หมายเลข 4) ได้ถึงแก่อนิจกรรมในปี พ.ศ. 2403²¹⁹ มีการตั้งพระไชยบูรณ์ ปลัดเมืองและเป็นบุตรของพระยาพิษณุโลกเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก

²¹⁵ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า, เล่มเดิม, หน้า 50-51.

²¹⁶ ขวัญเมือง จันทโรจณี, เล่มเดิม, หน้า 113-114.

²¹⁷ กหข., ร. 3 เลขที่ 114 เรื่องคำให้การเรื่องพระยาพิษณุโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ.1208 (พ.ศ.2389).

²¹⁸ ขวัญเมือง จันทโรจณี, เล่มเดิม, หน้า 114.

²¹⁹ กหข., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างตราน้อย ตั้งหลวงนครชุมเป็นพระนครไทย ฯลฯ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403).

คนใหม่ พระยาพิชัยโลกคนใหม่นี้ก็ตั้งน้องชายเป็นที่พระไชยบุรินทร์แทน เพราะพบหลักฐานในปี พ.ศ.2408 กล่าวว่าพระยาพิชัยโลกกับพระไชยบุรินทร์เป็นพี่น้องกัน²²⁰

การพบหลักฐานเกี่ยวกับการแต่งตั้งเจ้าเมืองพิชัยโลกคนใหม่ที่เป็นคนในท้องถิ่นหรือเป็นเครือญาติกับเจ้าเมืองคนก่อนนั้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นผลมาจากการต่อรองและความพยายามในการสร้างสมดุลอำนาจระหว่างตระกูลเจ้าเมืองเก่ากับศูนย์อำนาจรัฐในช่วงที่ยังไม่เข้มแข็งมากนัก โดยที่กลุ่มตระกูลเจ้าเมืองเก่าต้องการรักษาเสถียรภาพของตนที่มีอยู่ภายในเมืองเอาไว้ ในขณะที่ศูนย์อำนาจรัฐก็ต้องการผลประโยชน์ทางด้านต่างๆ ที่จะได้รับจากเจ้าเมืองและราษฎรเมืองพิชัยโลก จึงทำให้เกิดการอะลุ่มอล่วยหรือเปิดโอกาสให้กลุ่มตระกูลเจ้าเมืองเก่าได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองต่อไป แต่ภายหลังพบว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นช่วงที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ มีความเข้มแข็งเป็นอย่างมาก ได้มีการตรวจสอบพบว่าเจ้าเมืองพิชัยโลกได้กระทำความผิดและชักชวนเงินหลวงเกินกว่าที่ศูนย์อำนาจรัฐจะยอมรับได้ จึงทำให้เกิดการถอดเจ้าเมืองพิชัยโลกออกจากตำแหน่ง แล้วแต่งตั้งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐซึ่งไม่เกี่ยวข้องของกลุ่มตระกูลเจ้าเมืองคนเก่าขึ้นมาปกครองเมืองพิชัยโลกแทน

สิทธิพิเศษบางอย่างที่เจ้าเมืองพิชัยโลกได้รับจากศูนย์อำนาจรัฐ

โดยปกติเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิชัยโลกซึ่งถือว่าเป็นชนชั้นผู้ปกครองจะได้รับสิทธิหลายอย่างจากศูนย์อำนาจรัฐอยู่แล้ว อย่างเช่นบุตรชายได้รับการยกเว้นจากการสั๊กเลก มีโอกาสเข้ารับราชการทั้งในหัวเมืองและที่ศูนย์อำนาจรัฐ²²¹ รวมทั้งได้รับค่าตอบแทนจากการเก็บส่วยและค่าสัมปทานต่างๆ ในเมืองจำนวน 1 ใน 3 ส่วน²²² นอกจากสิทธิเหล่านี้แล้ว ศูนย์อำนาจรัฐยังได้ให้สิทธิพิเศษบางอย่างแก่เจ้าเมืองพิชัยโลกด้วย อาทิ

ในปี พ.ศ.2368 ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้ส่งข้าหลวงไปทำการสั๊กเลกไพร่ตามหัวเมืองในเขตแดนศูนย์อำนาจรัฐ ในการสั๊กเลกครั้งนั้นศูนย์อำนาจรัฐยังได้เปิดโอกาสให้ “ผู้รักษาเมืองกรมการ จะตั้งขุนหมื่นขึ้นไว้สำหรับใช้สอยมาแต่เดิม แลบุตรพระ, หลวงที่ไม่ควรจะสั๊ก จะขอตั้งเป็นขุนหมื่นขึ้นใหม่อีกมากน้อยเท่าใด ให้เจ้าเมืองกรมการมาปรึกษาหารือกับข้าหลวงกองสั๊กสมควรจะตั้งจึงให้ตั้ง อย่าเอาบุตรไพร่มาเป็นขุนหมื่น”²²³ ซึ่งการให้บุตรเจ้าเมืองและกรมการเมือง

²²⁰ กษ., ร. 4 เลขที่ 201 หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยมาถึงพระยาพิชัยโลก ให้เร่งส่งตัวนายแถมมาชำระความ จ.ศ.1227 (พ.ศ.2408).

²²¹ สมเด็จพระอมรินทราบราชนิกาย, เล่มเดิม, หน้า 50-51.

²²² ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 160.

²²³ รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ชุดเกล้าๆ ถวาย, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530), หน้า 39.

สามารถเข้ามารับราชการเป็นขุนหมื่นถือว่าเป็นสิทธิพิเศษที่ศูนย์อำนาจรัฐ ได้อนุญาตให้เจ้าเมืองและกรมการเมือง

หากเจ้าเมืองพิษณุโลกได้นำกำลังพลเมืองพิษณุโลกเข้าร่วมทำสงครามพร้อมด้วยกองทัพจากศูนย์อำนาจรัฐแล้วได้รับชัยชนะ ศูนย์อำนาจรัฐก็จะแบ่งเขตยศีกบางส่วนให้แก่เจ้าเมืองพิษณุโลก ดังปรากฏหลักฐานในปี พ.ศ.2374 ว่า “มีเลิกเขตลาวเวียงจันทน์ในสังกัดพระยาพิษณุโลกที่ถึงอัญกรรม ชายฉกรร 19 ครว 90 รวม 109 คน”²²⁴ และในปี พ.ศ.2389 ก็พบว่า “กองครัวลาวพระยาพิษณุโลกถึงแก่นิจกรรม...ชายหญิงใหญ่น้อย 112 คน”²²⁵ เลิกเขตลาวและกองครัวลาวเหล่านี้ผู้เขียนมีความเห็นที่น่าจะเป็นเขตที่เจ้าเมืองพิษณุโลกได้รับจากการร่วมทำสงครามกับกองทัพจากศูนย์อำนาจรัฐในศึกเจ้าอนุวงศ์ระหว่างปี พ.ศ.2369-2371

นอกจากนี้ ในช่วงประมาณตั้งแต่ปี พ.ศ.2428 เป็นต้นมา หากมีผู้ถวายฎีกาหรือฟ้องร้องกล่าวโทษพระยาพิษณุโลกลงไปยังกรุงเทพฯ ศูนย์อำนาจรัฐยังได้ให้สิทธิพระยาพิษณุโลกสามารถส่งนายต่างตัวไปรับทราบข้อฟ้องร้องและสู้คดีแทนพระยาพิษณุโลกได้²²⁶ เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐเห็นว่าตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกมีราชการสำหรับบ้านเมืองมาก จึงได้ให้สิทธิพระยาพิษณุโลกสามารถส่งนายต่างตัวลงมาสู้คดีแทนได้ และนอกจากพระยาพิษณุโลกแล้ว ยังพบว่ากรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่บางคน เช่น พระไชยบุรินทร์ ปลัดและพระจ้านงอักษร ผู้ช่วยราชการก็ได้รับสิทธิพิเศษดังกล่าวนี้ด้วย²²⁷

4.3.2 การแสวงหาอำนาจของตระกูลเจ้าเมืองพิษณุโลก

โดยปกติแล้วเจ้าเมืองและกรมการเมืองจะได้รับการตอบแทนบุญคุณจากราชฎ ในฐานะที่สถานะกษัตริย์ส่วนตัวมาปกครองบ้านเมืองให้ราชฎอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัยอันตราย ด้วยการออกแรงช่วยทำงานให้บ้างหรือแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่น ข้าวปลาอาหาร เป็นต้น อันมีเหลือใช้ให้เป็นของกำนัลช่วยอุปการะมิให้เจ้าเมืองต้องเป็นห่วงในการหาเลี้ยงชีพ ราชฎมาช่วยกันคนละเล็กละน้อยเจ้าเมืองก็สุขสบาย แต่เมื่อเวลาผ่านไปทำให้การเลี้ยงชีพต้องอาศัยเงินตรามากขึ้น โดย

²²⁴ กษ., ร. 3 เลขที่ 20 บัญชีจำนวนเลิกทำส่วยไม้ขนสีกและซี่ผึ้ง จ.ศ.1193 (พ.ศ.2374).

²²⁵ กษ., ร. 3 เลขที่ 106 ใบบอกพระยาพิษณุโลกบอกจำนวนเลิกครัวลาวส่วยไม้ขนสีก จ.ศ.1208 (พ.ศ.2389).

²²⁶ กชข., ร. 5 กร.5 รล-ตราหน้า/11 เลขที่ 192 เมืองพิษณุโลก ให้ส่งนายต่างตัวพระยาพิษณุโลกยกกรมการเมืองมีชื่อให้ข้าหลวง นายเดช อูธร จ.ศ.1247 (พ.ศ.2428) ; กชข., ร. 5 กร.5 รล-ตราหน้า/27 เลขที่ 50 เมืองพิษณุโลก ให้ส่งนายต่างตัวพระยาพิษณุโลกกรมการเมืองมีชื่อให้แก่ข้าหลวง ราชนายพรม อูธร จ.ศ.1252 (พ.ศ.2433).

²²⁷ กชข., ร. 5 กร.5 รล-ตราหน้า/16 เลขที่ 2 ที่ 227 เมืองพิษณุโลก ให้ส่งนายต่างตัวพระไชยบุรินทร์ปลัดกรมการเมืองมีชื่อให้แก่ข้าหลวง ราชนายบัน อูธร จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430) ; กชข., ร. 5 กร.5 รล-ตราหน้า/31 เลขที่ 55 ที่ 491 เมืองพิษณุโลก ให้พระพลสงคราม หลวงบรรเทา กรมการส่งนายผู้รับว่าความต่างพระจ้านงอักษรกรมการเมืองมีชื่อให้ข้าหลวงคุมลงมา ณ กรุงเทพฯ ราชอำแดงสุน ฟื่อง อูธร จ.ศ.1253 (พ.ศ.2434).

ลำดับ ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองเคยได้รับก็ไม่พอเลี้ยงชีพ จึงต้องคิดหาผลประโยชน์เพิ่มพูนขึ้นในทางอื่น เช่น ทำไร่ ทำนา ค้าขายและร่วมมือกับเจ้าภีษณุโยธาในการบังคับเก็บภาษีอากรจากราษฎร ซึ่งเจ้าเมืองและกรมการเมืองก็จะได้รับส่วนแบ่งจากภาษีอากรที่เก็บได้²²⁸

ส่วนแบ่งรายได้ที่ศูนย์อำนาจรัฐให้กับเจ้าเมืองพิษณุโลก

การเก็บส่วยภายในเมืองพิษณุโลกศูนย์อำนาจรัฐได้แบ่งรายได้จำนวนหนึ่งให้กับเจ้าเมืองและกรมการเมืองด้วย ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งตอบแทนในการทำราชการ จากหลักฐานพบว่าเจ้าเมืองและกรมการเมืองจะได้รับส่วนแบ่งจากเงินส่วย เงินภาษีอากรและเงินค่าสัมปทานต่างๆ ในเมืองด้วย โดยเงินที่เก็บได้ทั้งหมดจะต้องนำลงไปส่งที่ศูนย์อำนาจรัฐ จากนั้นเจ้าพนักงานก็จะแบ่งเงินรายได้ออกเป็น 3 ส่วน เป็นของศูนย์อำนาจรัฐ 2 ส่วน อีกส่วนหนึ่งจะเป็นของเจ้าเมืองและกรมการเมือง²²⁹ ในเงินหนึ่งส่วนนี้จะต้องถูกหักค่าตาคูและค่านำส่งก่อน จากนั้นจึงจะตกเป็นของเจ้าเมืองและกรมการเมือง ซึ่งเจ้าเมืองพิษณุโลกจะแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ให้ตนเองและกรมการเมืองผู้ใหญ่ผู้น้อยนายด่านส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งจะเป็นของขุนนางกรมการเมืองผู้รับผิดชอบในการตรวจตราการกำกับการเก็บเงิน

ดังปรากฏตัวอย่างในการเก็บเงินค่าตอไม้ขอนสักที่ชาวจีนมีชื่อรับทำในปี พ.ศ.2430 ว่า พระยาพิษณุโลกได้แต่งให้พระศรีพิไชยสงคราม พระพล ออกไปตรวจเก็บเงินค่าตอไม้ขอนสักรวมเป็นเงินตรา 7 ชั่ง 4 ตำลึง 2 บาท เงินรูเปีย 522 รูเปีย แล้วแต่งให้หลวงทรงสัจจ่านำลงไปส่งที่ศูนย์อำนาจรัฐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า พระยาพิษณุโลกและกรมการเมืองได้แต่งให้พระศรีพิไชยสงคราม พระพล ออกตรวจตราเก็บเงินค่าตอไม้ลงไปส่งมิให้เงินขาดค้ำนั้นชอบแล้ว และเงินค่าตอไม้ซึ่งส่งมานั้นพระยาพิษณุโลกกรมการเมืองยังไม่ได้แบ่งส่วนหลวงส่วนเจ้าเมืองกรมการเมืองนายด่านตามท้องตรา จึงโปรดให้เจ้าพนักงานแบ่งเป็น 3 ส่วน เป็นของหลวง 2 ส่วน และเป็นของเจ้าเมืองกรมการเมืองนายด่านส่วนหนึ่ง เงินส่วนของหลวงได้ให้หลวงทรงสัจจากรวมการไปส่งชาวพระคลังมหาสมบัติรับไว้แล้ว แต่เงินส่วนหนึ่งซึ่งเป็นส่วนของเจ้าเมืองกรมการเมืองนายด่านนั้นหักค่าตาคูค่านำส่งเงิน 1 ตำลึง ให้พระยาพิษณุโลกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ให้ผู้รักษาเมืองกรมการเมืองผู้ใหญ่ผู้น้อยส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นเงิน 1 ชั่ง 17 ตำลึง 2 บาท 1 เฟื้อง 400 ไพ และให้พระศรีพิไชยสงครามผู้ตรวจตราเก็บเงินค่าตอไม้ส่วนหนึ่ง เป็นเงิน 1 ชั่ง 17 ตำลึง 2 บาท 1 เฟื้อง

²²⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมบริพัตรฯ, เล่มเดิม, หน้า 49-50.

²²⁹ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 160.

400 ไพ ได้มอบเงินทั้งหมดให้หลวงทรงสังจากรมการคุมมาให้พระยาพิชัยโลกแบ่งปันกรมการตามสมควร²³⁰

การแบ่งรายได้จากการเก็บส่วยหรือค่าสัมปทานต่างๆ ให้กับเจ้าเมืองและกรมการถือว่าเป็นวิธีการที่ศูนย์อำนาจรัฐนำมาใช้เพื่อให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองเรียกเก็บส่วยและค่าสัมปทานต่างๆ ภายในเมืองให้ได้มากที่สุด เพราะยิ่งได้มากเจ้าเมืองและกรมการเมืองก็จะได้รับส่วนแบ่งรายได้เพิ่มมากขึ้นด้วย แต่ถึงกระนั้น เจ้าเมืองและกรมการเมืองก็ยังมี การปิดบังหรือยกยอกส่วยที่เก็บรวบรวมได้จากกองส่วยต่างๆ ภายในเมืองเพื่อสร้างความมั่งคั่งให้แก่ตนเอง

การยกยอกส่วยของเจ้าเมืองพิษณุโลก

การปิดบังหรือยกยอกส่วยของบรรดาเจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองต่างๆ น่าจะเกิดขึ้นมาโดยตลอด บางครั้งศูนย์อำนาจรัฐก็รับรู้การปิดบังหรือยกยอกส่วยแต่ก็มักจะปล่อยให้มีการกระทำต่อไปตราบใดที่ศูนย์อำนาจรัฐยังคงพอใจกับจำนวนส่วยหรือรายได้ที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองเรียกเก็บจากกองส่วยต่างๆ ภายในเมือง ลักษณะดังกล่าวจึงได้เปิดโอกาสให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองแสวงหาผลประโยชน์จากการเรียกเก็บส่วย โดยพยายามปิดบังจำนวนส่วย ยกยอกส่วยและเรียกเก็บส่วยจากนายกองส่วยหรือเลกส่วยเกินกว่าที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด แล้วเก็บรายได้ส่วนเกินนั้นไว้เป็นทรัพย์สินของตน ในเมืองพิษณุโลกศูนย์อำนาจรัฐได้ตรวจสอบพบการยกยอกส่วยของเจ้าเมืองและกรมการเมืองหลายครั้ง ครั้งที่สำคัญและเห็นการปิดบังยกยอกส่วยได้ชัดเจนก็คือ

ในปี พ.ศ.2389 พระยาพิชัยโลก (หมายเลข 4) ได้นื้อบังส่วยทองและไม้ขนสั๊กของกองส่วยเมืองคำ²³¹ จากหลักฐานกล่าวไว้ว่า แต่เดิมเลกส่วยเมืองคำถูกกำหนดให้ทำส่วยดินประสิว ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นทำส่วยไม้ขนสั๊ก เลกเมืองคำจะต้องส่งส่วยไม้ขนสั๊กให้กับเจ้าเมืองพิษณุโลกเพื่อที่จะนำส่งศูนย์อำนาจรัฐ แต่เลกเมืองคำได้เสียเงินให้แก่พระยาพิชัยโลกคนละ 1 ตำลึง 2 บาทแล้วพระยาพิชัยโลกได้ให้เลกเมืองคำไปร่อนทองมาให้ตน โดยตนจะรับส่งไม้ขนสั๊กแทนเอง แต่ปรากฏว่าพระยาพิชัยโลกมิได้ส่งไม้ขนสั๊กให้ศูนย์อำนาจรัฐ ไม้ขนสั๊กส่วยตกค้างอยู่ถึง 6 ปี ต่อมาพระยาพิชัยโลกถึงแก่อนิจกรรม พระไชยบูรณ์ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าเมืองแทนก็ยังคงเบียดบังทองคำส่วยไม่ต่างไปจากพระยาพิชัยโลกที่ถึงแก่อนิจกรรม

²³⁰ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/35 เลขที่ 64 พิษณุโลก ให้แบ่งเงินค่าค่อไม้ขนสั๊กให้เป็นส่วนหลวงและเจ้าเมืองกรมการนายด่านกับให้ชำระได้สวนราชจันทรกุมารฯ จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430).

²³¹ กษ., ร. 3 เลขที่ 114 เรื่องคำให้การเรื่องพระยาพิชัยโลกจัดแจงให้เมืองคำทำส่วยทอง จ.ศ.1208 (พ.ศ.2389).

จากการสอบสวนเมื่อได้ความจริงตามนั้นพระยาราชนฤบาลจึงได้มีหนังสือขึ้นมาดักเตือนพระไชยบุรินทร์กรมการเมืองสงทองและไม้ขอนแก่นให้ทราบ และให้พระสุวรรณคีรี เจ้าเมืองคำหลวงปลัด หลวงยกกระบัตร กรมการเมืองควบคุมเลกเมืองคำทำช่วยของส่งศูนย์อำนาจรัฐ โดยเลกเมืองคำมี 40 คนให้ทำช่วยของคนละ 2 สติง ปีหนึ่งหนัก 5 ตำลึง 2 บาท 2 สติง และกำหนดให้พระจงรณฤทธิ์ควบคุมให้พระเมืองคำ กรมการเมืองคุมเลกก่อนของส่งศูนย์อำนาจรัฐตั้งแต่ปี พ.ศ. 2389 เป็นต้นไป และมีคำสั่งให้พระไชยบุรินทร์ พระจงรณฤทธิ์ กรมการเมืองชำระเลกหมู่ในกองพระเมืองคำมาสักให้หมด สำหรับการชดเชยไม้ช่วยซึ่งค้างตั้งแต่สมัยพระยาพิชัยโลกที่ถึงแก่อนิจกรรม 194 ต้นนั้น ให้นำเอาทรัพย์สินมรดกของพระยาพิชัยโลกจัดซื้อไม้ขอนแก่นลงไปส่งให้ครบตามจำนวน

การกระทำผิดดังกล่าวแม้จะเป็นความผิดร้ายแรงแต่ศูนย์อำนาจรัฐก็ไม่ได้ลงโทษเจ้าเมืองพิชัยโลกอย่างหนัก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระยาพิชัยโลกผู้กระทำผิดนั้นได้ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้ว และศูนย์อำนาจรัฐก็ยังไม่มีความเข้มแข็งพอที่เปลี่ยนแปลงกลุ่มผู้ปกครองเมืองได้ ซึ่งผิดกับการตรวจสอบพบการชักชวนช่วยและกระทำผิดหลายกรณีของพระยาพิชัยโลกและพระไชยบุรินทร์ในปี พ.ศ.2425 ที่พระยาพิชัยโลกและพระไชยบุรินทร์ต้องถูกถอดออกจากตำแหน่ง แล้วถูกนำตัวพร้อมทั้งบุตรภรรยาฆ่าทาสลงไปยังกรุงเทพฯ กรณีดังกล่าวจะได้นำเสนอให้ทราบในลำดับต่อไป

ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองกับกรมการเมืองพิชัยโลก

การปกครองเมืองพิชัยโลกถึงแม้ว่าพระยาพิชัยโลกจะเป็นผู้ที่มีอำนาจทางการปกครองสูงสุด แต่ในการปกครองเมืองก็จำเป็นต้องมีกรมการเมืองผู้ใหญ่และผู้ช่วยอีกจำนวนหนึ่งคอยช่วยเหลือในการปกครอง ดังได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อตำแหน่ง สักคินาและที่มาของเจ้าเมืองพิชัยโลกและกรมการเมืองพิชัยโลก และแม้ว่ากรมการเมืองทั้งหมดจะต้องอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของพระยาพิชัยโลก แต่จากการศึกษาของผู้เขียนก็พบว่ามีความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองกับกรมการเมืองเกิดขึ้น ซึ่งลักษณะดังกล่าวได้ส่งผลให้เมืองพิชัยโลกขาดความเป็นเอกภาพภายในเมือง และนำมาซึ่งความอ่อนแอในการต่อรองเชิงอำนาจกับศูนย์อำนาจรัฐ

ผู้เขียนสันนิษฐานว่า การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราน่าจะมีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองพิชัยโลกกับกรมการเมือง เนื่องจากภายหลังการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตรา ศูนย์อำนาจรัฐได้แบ่งเงินรายได้ที่เก็บจากการเก็บช่วยและเงินค่าต่อไม้ให้แก่เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิชัยโลกส่วนหนึ่งจากทั้งหมด 3 ส่วน เงินส่วนแบ่งที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองได้รับจะถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ผู้รักษาเมืองกรมการเมืองผู้ใหญ่ผู้น้อยรับไปส่วนหนึ่ง

และให้กรมการเมืองผู้ไปตรวจตราเก็บเงินอีกส่วนหนึ่ง²³² ผลประโยชน์ดังกล่าวจึงน่าจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกเกิดความขัดแย้งกัน เพราะเจ้าเมืองและกรมการเมืองต่างก็คงจะพยายามให้ตนเองได้เป็นผู้ทำหน้าที่ตรวจตราเก็บเงิน หรืออาจจะสนับสนุนคนใกล้ชิดให้เป็นผู้รับผิดชอบ เพื่อจะรับเงินส่วนแบ่งส่วนหนึ่งคนเดียวจากทั้งหมด 2 ส่วนที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองได้รับมาจากศูนย์อำนาจรัฐ นอกจากนี้ ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองกับกรมการเมืองพิษณุโลกก็ปรากฏบ่อยครั้งหลังจากปี พ.ศ.2398 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ระบบเศรษฐกิจภายในเมืองพิษณุโลกเปลี่ยนแปลงเป็นแบบเงินตราแล้ว อย่างเช่น

ในปี พ.ศ.2408 พบว่าพระยาพิษณุโลกและพระไชยบูรณ์ซึ่งเป็นพี่น้องกันได้ขัดแย้งกับหลวงพล หลวงเทพและขุนอินอาญา ซึ่งมีสาเหตุมาจากบุตรพระยาพิษณุโลกได้พาบ่าวไพร่และทาสของพระยาพิษณุโลกและพระไชยบูรณ์จำนวนกว่า 30 คน ไปข่มขู่และทะเลาะวิวาทชกต่อยกับบุตรหลานบ่าวไพร่ของหลวงพล หลวงพลเข้าห้ามปรามก็ถูกทำร้ายด้วย หลวงพลจึงให้ขุนอินอาญาช่วยจับตัวบ่าวไพร่ของพระไชยบูรณ์มาส่งหลวงเทพกับหลวงพล พร้อมทั้งแจ้งให้พระยาพิษณุโลกทราบ แต่ปรากฏว่าพระยาพิษณุโลกไม่ทำการชำระว่ากล่าวห้ามปราม ทำให้บ่าวไพร่พระไชยบูรณ์ได้ไปทำทาสและทำลายทรัพย์สินของหลวงพลและขุนอินอาญาอยู่บ่อยๆ หลวงพลก็ไปร้องต่อพระยาพิษณุโลกกับพระไชยบูรณ์หลายครั้งก็ไม่มีการเรียกตัวบ่าวไพร่ดังกล่าวมาชำระความ ทำให้หลวงพลต้องถวายฎีกาลงมาทูลต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กรุงเทพฯ²³³

จากข้อความในหลักฐานข้างต้นก็จะเห็นว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวได้เกิดความขัดแย้งขึ้นในกลุ่มกรมการเมืองพิษณุโลกด้วยกันเอง คือระหว่างกลุ่มพระยาพิษณุโลก-พระไชยบูรณ์ กับกลุ่มหลวงพล-ขุนอินอาญา ซึ่งจะเห็นว่ากรมการเมืองผู้ที่มีอำนาจเหนือกว่าก็จะกดขี่หมิ่นเหม่งผู้ที่มีอำนาจน้อยกว่า และเพิกเฉยต่อการพิจารณาตัดสินความหากว่าผู้ที่ถูกร้องรื้อนั้นเป็นคนในความดูแลของตนเอง เมื่อไม่ได้รับความเป็นธรรมหรือถูกรังแกจนเกินกว่าที่กรมการเมืองผู้น้อยจะรับได้ กรมการเมืองชั้นผู้น้อยก็จะหันมาพึ่งพาหรือดึงเอาอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐเข้าไปช่วยเหลือหรือต่อรองกับกรมการเมืองผู้ใหญ่ ลักษณะเช่นนี้ได้เป็นการเปิดโอกาสให้ศูนย์อำนาจรัฐขยายอำนาจเข้ามาในเมืองพิษณุโลกได้มากยิ่งขึ้น แต่ถึงกระนั้นก็พบว่าความฟ้องร้องข้างต้นนี้ศูนย์อำนาจรัฐก็พยายามที่จะไม่เข้ามาจัดการปัญหาโดยตรง แต่ให้พระยาพิษณุโลกชำระความและจัดการปัญหาตนเองภายใน

²³² กจข., ร. 5 มร.5 รต-มท/35 เลขที่ 64 พิษณุโลก ให้แบ่งเงินค่าดอกไม้ขอสักให้เป็นส่วนหลวงและเจ้าเมืองกรมการเมืองนำค่ากับให้ชำระได้ส่วนราชจันทกุมารฯ จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430).

²³³ กจข., ร. 4 เลขที่ 201 หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยมายังพระยาพิษณุโลก ให้เร่งส่งควนยแผนมาชำระความ จ.ศ.1227 (พ.ศ.2408).

เมือง²³⁴ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะศูนย์อำนาจรัฐไม่ต้องการที่จะสร้างความขัดแย้งกับเจ้าเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจในท้องถิ่นและเป็นกลไกสำคัญที่มีส่วนในการจัดเก็บและส่งส่วยให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐก็เป็นได้

ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มพระยาพิษณุโลก-พระไชยบูรณ์กับกลุ่มหลวงพล-ขุนอินอาญาคง ล่วงเลขมาเรื่อยๆ โดยที่ภายในเมืองพิษณุโลกเองกรมการเมืองก็คงมีการแบ่งออกเป็นฝักเป็นฝ่าย และอาจจะมีกรมการเมืองพิษณุโลกที่รู้เห็นหรือมีส่วนสนับสนุนทำให้กรมการเมืองและราษฎร เมืองบริวารถวายฎีกากล่าวโทษเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองผู้ใหญ่หลายคนกระทำผิด กฎหมายจนทำให้พระยาพิษณุโลกกับพระไชยบูรณ์ต้องถูกถอดออกจากตำแหน่งในปี พ.ศ.2425 ก็ เป็นได้

นอกจากปัญหาความขัดแย้งแล้ว ยังพบว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกเองก็มีสิทธิ์ที่จะให้คุณให้โทษ ให้กรมการเมืองโดยการขอให้ศูนย์อำนาจรัฐเลื่อนตำแหน่งหรือบรรดาศักดิ์ของขุนนางกรมการเมืองได้ ดังเช่นในปี พ.ศ.2421 พระยาพิษณุโลกได้ขอพระราชทานเลื่อนหลวงเสนามาตย์เป็นพระ-เสนามาตย์ที่มหาดไทย และหลวงศรีพิไชยสงครามเป็นพระศรีพิไชยสงครามที่พล ด้วยเหตุผลว่า ทั้งสองคนได้ทำราชการมาช้านานรู้ขนบธรรมเนียมการบ้านเมืองได้ราชการดี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นพ้องด้วยและให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ตามที่พระยาพิษณุโลกขอ พระราชทานมา²³⁵ ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเหตุที่พระยาพิษณุโลกขอพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์ให้ กรมการเมืองดังกล่าว นั้น ก็คงเป็นเพราะทั้งสองคนได้ช่วยเหลือราชการภายในเมืองและอาจเป็น กรมการเมืองที่อยู่ข้างฝ่ายพระยาพิษณุโลกและพระไชยบูรณ์ก็เป็นได้

4.3.3 ความสัมพันธ์ทางการปกครองระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวาร

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวารทั้ง 15 เมืองซึ่งได้รับมอบหมายจาก ศูนย์อำนาจรัฐนั้น จากการศึกษาของผู้เขียนพบว่าแต่ละเมืองได้มีความสัมพันธ์ทางการปกครองกับ เมืองพิษณุโลกที่แตกต่างกัน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะขนาดและความสำคัญของแต่ละเมืองไม่เท่ากัน รวมไปถึงตำแหน่งที่ตั้งของเมืองบริวารที่อยู่ห่างไกลและอยู่ในภูมิภาคที่แตกต่างกันด้วย เจ้า เมืองบริวารที่อยู่ใกล้เคียงก็จะมีความสัมพันธ์กับเจ้าเมืองพิษณุโลกมากกว่าเจ้าเมืองที่อยู่ห่างไกลใน

²³⁴ กทข., ร. 4 เลขที่ 201 หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยมาถึงพระยาพิษณุโลก ให้เร่งส่งตัวนายแสบมาชำระความ จ.ศ.1227 (พ.ศ.2408).

²³⁵ กทข., ร. 5 มร.5 รล-มท/16 เลขที่ 21 เมืองพิษณุโลกฯ ให้เลื่อนหลวงมหาดไทย หลวงพล เปนที่พระมหาดไทย พระพล จ.ศ.1240 (พ.ศ.2421).

เขตหุบเขา ผู้เขียนจึงได้แบ่งลักษณะความสัมพันธ์ทางการปกครองระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวารออกเป็น 2 เขตด้วยกัน คือ เมืองบริวารที่อยู่ในเขตที่ราบ และเมืองบริวารที่อยู่ในเขตหุบเขา

ความสัมพันธ์ทางการปกครองระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวารที่อยู่ในเขตที่ราบ

เมืองบริวารที่อยู่ในเขตที่ราบก็คือเมืองบริวารที่ตั้งอยู่ในราบลุ่มแม่น้ำน่าน แม่น้ำยมและแม่น้ำวังทองซึ่งเป็นที่ราบและอยู่ใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลก ได้แก่ เมืองศรีภิรมย์, เมืองพรหมพิราม, เมืองเทพบุรี, เมืองไทยบุรี, เมืองชุมขมธำแดง, เมืองชุมแสงสงคราม, เมืองนครป่าหมาก, เมืองชัยนามและเมืองคำ

เนื่องจากว่าเมืองบริวารเหล่านี้มีพื้นที่อยู่ใกล้เคียงกันและไปมาหาสู่ระหว่างเมืองบริวารกับเมืองพิษณุโลกได้โดยสะดวก ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวารเป็นไปอย่างใกล้ชิดกัน เห็นได้จากในปี พ.ศ.2415 พระยาพิษณุโลกได้กราบทูลขอพระราชทานยกพระประสิทธิสงคราม เจ้าเมืองพรหมพิรามมาเป็นที่หลวงเทพวรชุน ตำแหน่งสัสดีเมืองพิษณุโลก²³⁶ ซึ่งกรณีนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า เหตุใดพระประสิทธิสงครามซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้าเมืองพรหมพิราม จึงยอมมารับตำแหน่งสัสดีเมืองพิษณุโลกแทนการเป็นเจ้าเมืองพรหมพิรามซึ่งมีอำนาจสูงสุดภายในเมืองพรหมพิราม

ผู้เขียนสันนิษฐานว่าพระประสิทธิสงคราม เจ้าเมืองพรหมพิรามผู้นี้ น่าจะมีความสัมพันธ์อันดีกับพระยาพิษณุโลก จึงได้มีการขอพระราชทานยกมาเป็นสัสดีเมืองพิษณุโลกเพื่อช่วยราชการในเมือง เหตุที่พระประสิทธิสงครามยอมมารับตำแหน่งสัสดีเมืองพิษณุโลกนั้นได้สะท้อนให้เห็นว่า ตำแหน่งเจ้าเมืองบริวารน่าจะมีอำนาจและได้รับผลตอบแทนน้อยกว่าการเป็นกรมการเมืองพิษณุโลก เพราะจากหลักฐานเท่าที่ปรากฏแทบจะไม่มีกรกล่าวถึงผลตอบแทนอื่นใดที่เจ้าเมืองบริวารได้รับจากศูนย์อำนาจรัฐนอกจากเครื่องประกอบยศบรรดาศักดิ์และส่วนเกินจากการเก็บส่วยในกรณีที่เจ้าเมืองบริวารทำหน้าที่เป็นนายกongช่วยด้วย ในขณะที่กรมการเมืองพิษณุโลกจะได้รับส่วนแบ่ง 1 ใน 3 ส่วนของจำนวนเงินส่วยและค่าสัมปทานต่างๆ ภายในเมือง ผลประโยชน์ดังกล่าวน่าจะเป็นเหตุผลสำคัญที่พระยาพิษณุโลกได้ขอพระราชทานยกพระประสิทธิสงครามซึ่งน่าจะมีความสนิทสนมกันมาเป็นที่หลวงเทพวรชุน สัสดีเมืองพิษณุโลก

นอกจากนี้ การตั้งเจ้าเมืองบริวารของเมืองบริวารที่อยู่ในเขตที่ราบคนใหม่ มักจะเป็นคนที่มีความสนิทสนมและใกล้ชิดกับเจ้าเมืองพิษณุโลก หรือเป็นคนที่เจ้าเมืองพิษณุโลกมีความเห็นเหมาะสม มากกว่าการแต่งตั้งตามลำดับตำแหน่งยศและบรรดาศักดิ์ในทางการปกครอง เช่น ในปี

²³⁶ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 151 เมืองพิษณุโลกฯ ตั้งหลวงพิพิธณรงค์ นายกongช่วยเงินเปน ที่พระพรหมพิราม เจ้าเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

พ.ศ.2412 พระยาพิชัย โลกได้ขอพระราชทานแต่งตั้งขุนพิพิธซึ่งเป็นผู้ช่วยราชการเจ้าเมืองศรีภิรมย์เป็นที่พระศรีภิรมย์ เจ้าเมืองศรีภิรมย์แทนเจ้าเมืองคนเก่าที่ถึงแก่กรรม²³⁷ ทั้งนี้โดยปกติแล้วมักจะมีการเลื่อนตำแหน่งปลัดเป็นเจ้าเมือง แล้วก็เลื่อนผู้ช่วยขึ้นมาเป็นปลัดแทน แสดงให้เห็นว่าขุนพิพิธผู้นี้จะต้องมีความสัมพันธ์อันดีกับพระยาพิชัย โลกมากกว่าปลัดเมือง

หรือกรณีการตั้งหลวงพิพิธณรงค์ นายกองช่วยเงินเป็นพระประสิทธิสงคราม เจ้าเมืองพรหมพิรามในปี พ.ศ.2415 แทนเจ้าเมืองคนเก่าที่ไปเป็นสัสดีเมืองพิษณุโลก²³⁸ โดยหลวงพิพิธณรงค์ไม่ได้มีตำแหน่งเป็นกรมการเมืองเลย แต่หลวงพิพิธณรงค์น่าจะมีความสัมพันธ์กับเจ้าเมืองพิษณุโลกอยู่ไม่น้อย เนื่องจากหลวงพิพิธณรงค์เป็นนายกองช่วยเงินที่ต้องรวบรวมส่งเงินส่งให้แก่พระยาพิชัย โลกเพื่อรวบรวมส่งไปยังศูนย์อำนาจรัฐ และพระยาพิชัย โลกก็น่าจะได้ส่วนแบ่งจากการเก็บเงินส่งของหลวงพิพิธณรงค์ด้วย

ส่วนเมืองบริวารในเขตที่ราบอื่นๆ แม้ว่าจะไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่ชัดเจนเนื่องจากหลักฐานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวารมีการพบค่อนข้างน้อย แต่ผู้เขียนเชื่อว่าเมืองบริวารอื่นๆ น่าจะมีแนวโน้มความสัมพันธ์ที่ใกล้เคียงกับกรณีเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิราม

ความสัมพันธ์ทางการปกครองระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวารที่อยู่ในเขตหุบเขา

เมืองบริวารที่อยู่ในเขตที่หุบเขาก็คือเมืองบริวารที่ตั้งอยู่ในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ทางทิศตะวันออกเฉียงและอยู่ห่างไกลจากเมืองพิษณุโลก ได้แก่ เมืองตะนอม, เมืองชาติตระการ, เมืองนครไทย, เมืองนครชุม, เมืองด่านซ้ายและเมืองภูครั้ง

เนื่องจากว่าเมืองบริวารเหล่านี้มีพื้นที่อยู่ไกลจากเมืองพิษณุโลก ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวารน่าจะมีความใกล้ชิดกันน้อยกว่าเมืองบริวารที่อยู่ในเขตที่ราบ และการควบคุมดูแลเมืองบริวารเหล่านี้ก็คงเป็นไปอย่างไม่ทั่วถึงเท่าใดนัก เนื่องจากอยู่ห่างไกลและการเดินทางติดต่อก็เป็นไปอย่างยากลำบาก พระยาพิชัย โลกและศูนย์อำนาจรัฐจึงได้ใช้วิธีการให้เมืองบริวารที่มีขนาดใหญ่และมีความสำคัญช่วยดูแลเมืองบริวารที่มีขนาดเล็กที่อยู่ในหุบเขาเดียวกัน จากการศึกษาของผู้เขียนพบว่า เมืองนครไทยจะมีความสัมพันธ์ทางการปกครองกับเมืองนครชุม เมืองด่านซ้ายจะมีความสัมพันธ์ทางการปกครองกับเมืองภูครั้ง ส่วนเมืองตะนอมและเมืองชาติ-

²³⁷ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 66 เมืองพิษณุโลกขี้ ตั้งขุนพิพิธผู้ช่วยเป็นที่พระศรีภิรม เจ้าเมืองศรีภิรม จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

²³⁸ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 151 เมืองพิษณุโลกขี้ ตั้งหลวงพิพิธณรงค์ นายกองช่วยเงินเป็นที่พระพรหมพิราม เจ้าเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

ตระการนั้นพบหลักฐานที่กล่าวถึงจำนวนไม่มากนักจึงไม่สามารถอธิบายให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวารหรือระหว่างเจ้าเมืองบริวารด้วยกันเองได้

เมืองนครไทยนั้นเป็นเมืองใหญ่และเก่าแก่ในเขตหุบเขา ส่วนเมืองนครชุมน่าจะมีการตั้งเป็นเมืองขึ้นภายหลังเมืองนครไทย จากหลักฐานพบว่ามีเจ้าเมืองนครชุมบางคนเคยรับราชการเป็นกรมการเมืองนครไทยมาก่อน ภายหลังก็ถูกแต่งตั้งไปเป็นเจ้าเมืองนครชุม²³⁹ และพบว่าเจ้าเมืองนครชุมผู้นี้ก็มีความพยายามที่จะมาเป็นเจ้าเมืองนครไทยด้วย²⁴⁰

ส่วนเมืองด่านซ้ายกับเมืองภูครั้งซึ่งเป็นหัวเมืองลาวมานั้น เมืองด่านซ้ายก็เป็นเมืองที่มีมาก่อนแล้วเมืองภูครั้งก็ถูกตั้งขึ้นใหม่ภายหลังศึกเจ้าอนุวงศ์ราวปี พ.ศ.2371 จากการศึกษาหลักฐานพบว่าเจ้าเมืองภูครั้งกับเจ้าเมืองด่านซ้ายมักจะมีความสัมพันธ์กัน อย่างเช่นในปี พ.ศ.2412 มีการตั้งราชวงศ์ เมืองด่านซ้ายเป็นพระมหาณรงค์ เจ้าเมืองภูครั้ง²⁴¹ และมีการแต่งตั้งท้าวเถื่อนบุตรพระแก้วอาษาเจ้าเมืองด่านซ้ายเป็นที่ราชวงศ์ เมืองภูครั้งด้วย²⁴² ต่อมาพระมหาณรงค์ได้ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2413 ศูนย์อำนาจรัฐได้ได้มอบหมายให้พระยาพิษณุโลกสักเลกในเมืองด่านซ้ายและเมืองภูครั้งใหม่ โดยให้สักตามความสมัครใจและเปิดโอกาสให้ราษฎรทั้งสองเมืองสามารถเลือกเมืองที่จะตั้งบ้านเรือนใหม่ได้²⁴³ และพบว่าหลังจากนั้นไม่นาน ท้าวแสงบุตรของพระมหาณรงค์ เจ้าเมืองภูครั้งผู้ถึงแก่กรรมซึ่งเคยเป็นที่ท้าวขัตติยะ กรมการเมืองภูครั้ง ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นพระแก้วอาษา เจ้าเมืองด่านซ้าย²⁴⁴

4.3.4 การต่อรองอำนาจของเมืองบริวาร

ถึงแม้ว่าเมืองบริวารซึ่งตามหลักการปกครองจะต้องอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก แต่ก็พบว่าเมืองบริวารก็มีสิทธิบางประการในการต่อรองอำนาจ

²³⁹ กทช., ร. 4 เลขที่ 272 ร่างตราเมืองพิษณุโลกให้ชำระความร้ายลือบังไม้มของหลวง จ.ศ.1227 (พ.ศ.2408).

²⁴⁰ กทช., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างตราน้อย ตั้งหลวงนครชุมเป็นพระนครไทย ๑๓๑ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403).

²⁴¹ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 107 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งราชวงศ์เพนที่พระมหาณรงค์ เจ้าเมืองภูครั้ง จ.ศ.1231 (พ.ศ. 2412).

²⁴² กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 108 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งท้าวเถื่อนเพนที่ราชวงศ์ ท้าวแสงเพนที่ท้าวขัตติ เมืองภูครั้ง จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

²⁴³ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 145 เมืองพิษณุโลกย์ คอบราชพระมหาณรงค์ถึงแก่กรรมให้นำเลขคองเมืองภูครั้งเมืองด่านทรายมาสักให้สิ้นเชิง จ.ศ.1232 (พ.ศ.2413).

²⁴⁴ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 108 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งท้าวเถื่อนเพนที่ราชวงศ์ ท้าวแสงเพนที่ท้าวขัตติ เมืองภูครั้ง จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412). ; คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดเลย, (กรุงเทพฯ : อรุณกาลาดพร้าว, 2544), หน้า 242.

กับเจ้าเมืองพิษณุโลก อย่างเช่น การแต่งตั้งเจ้าเมืองที่เป็นเครือญาติกับเจ้าเมืองคนก่อนๆ รวมทั้ง การแต่งตั้งกรมการเมืองที่เป็นเครือญาติกับเจ้าเมือง โดยที่เจ้าเมืองพิษณุโลกจะต้องพิจารณาบุคคล ตามที่กรมการเมืองบริวารเสนอมาทุกเกล้าๆ ต่อพระมหากษัตริย์เพื่อโปรดเกล้าๆ ให้เป็นเจ้าเมือง และกรมการเมือง ถ้าเจ้าเมืองพิษณุโลกไม่ทูลเกล้าฯ รายชื่อบุคคลตามที่กรมการเมืองบริวารเสนอ มา นั่นก็แสดงว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกพยายามที่จะเข้าไปมีอำนาจภายในเมืองนั้นๆ โดยความพยายาม ที่จะแต่งตั้งคนของตนเองขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง เมื่อเป็นเช่นนี้กรมการเมืองบริวารก็จะดึงอำนาจจาก ศูนย์อำนาจรัฐเข้ามาต่อรอง อาจโดยการถวายฎีกาหรือรวมตัวกันลงไปร้องเรียนที่กรุงเทพฯ ทั้งนี้ก็ เพื่อให้เกิดดุลอำนาจกันขึ้นระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวาร

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองบริวาร

ตามธรรมเนียมการปกครองหัวเมืองนั้น การแต่งตั้งเจ้าเมืองบริวารจะต้องผ่านการเห็นชอบ จากเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกก่อน จากนั้นเจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะส่งชื่อลงไปขอรับการ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ที่กรุงเทพฯ โดยธรรมเนียมแล้วเมื่อเจ้าเมืองถึงแก่กรรมก็ ต้องยกปลัดเมืองขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน เช่น การตั้งหลวงภารสงคราม ปลัดเมืองนครไทยเป็นพระ- อินทศิริยศศิริตันบุรีปภาไสย เจ้าเมืองนครไทย²⁴⁵ เป็นต้น ส่วนตำแหน่งกรมการเมืองก็จะมีการ เลื่อนตำแหน่งขึ้นมาตามลำดับยศ บรรดาศักดิ์และตำแหน่งหน้าที่ เช่น การตั้งหลวงวิเศษ ผู้ช่วย ราชการเมืองนครไทยเป็นหลวงอภัยภักดี ปลัดเมืองนครไทย และการตั้งขุนแพ่งเป็นที่หลวง- มหาดไทย กรมการเมืองนครไทย²⁴⁶ เป็นต้น

แต่บางครั้งเจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะเสนอตั้งขุนนางกรมการเมืองที่เป็นเครือญาติกับเจ้าเมือง คนเก่าแทน เนื่องจากเป็นที่เคารพนับถือของกรมการเมืองคนอื่นๆ เป็นผู้มีควมมั่งคั่ง ฐานะราชการ และรู้จำนวนเลกกองส่วยที่เจ้าเมืองคนเก่ารับผิดชอบดูแลอยู่ ดังเช่น การตั้งขุนทิพวัง กรมการ เมืองนครไทยซึ่งเป็นหลานของเจ้าเมืองนครไทยที่ถึงแก่กรรมเป็นพระอินทศิริยศศิริตันบุรีปภา- ไสย เจ้าเมืองนครไทยในปี พ.ศ.2425²⁴⁷ กรณีนี้ถือเป็นการแต่งตั้งข้ามตำแหน่งปลัดและผู้ช่วย ราชการซึ่งเป็นกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ และไม่พบหลักฐานว่าเกิดความขัดแย้งขึ้นในเมืองนครไทย ภายหลังจากตั้งขุนทิพวังเป็นเจ้าเมืองนครไทย แสดงว่าบรรดาขุนนางกรมการเมืองนครไทยเองก็ ยอมรับการตั้งขุนทิพวังที่สืบเชื้อสายเจ้าเมืองคนเก่าเป็นเจ้าเมืองได้

²⁴⁵ กษ., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างตราหน้าย ดั้งหลวงนครชุมเป็นพระนครไทย ๑๔๑ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403).

²⁴⁶ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/2 เลขที่ 32 เมืองพิษณุโลก ตั้งหลวงวิเศษเป็นที่หลวงอภัยภักดี ปลัด ขุนแพ่งเป็นที่หลวง มหาดไทย เมืองนครไทย จ.ศ.1230 (พ.ศ.2411).

²⁴⁷ กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 64 เมืองพิษณุโลก ตั้งขุนทิพวังเป็นที่พระนครไทย เจ้าเมืองนครไทย ขึ้นเมืองพิษณุ- โลกย์ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

นอกจากนี้ ยังพบว่าศูนย์อำนาจรัฐเองก็มักจะขึ้นาหรือให้สิทธิแก่ขุนนางที่เป็นเครือญาติของเจ้าเมืองคนเก่าขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง ดังปรากฏหลักฐานในปี พ.ศ.2413 ภายหลังจากถึงแก่กรรมของพระมหาณรงค์ เจ้าเมืองภูครั้งว่า “ให้พระยาพิชัยโลก กรมการ ดูตำแหน่งเจ้าเมืองภูครั้งที่ว่าว่า ท้าวขัติย บุตรชายพระมหาณรงค์นั้นจะเป็นได้หรือไม่ หรือจะให้ใครดูแลเมืองไปพลางๆ ก็ให้พระยาพิชัยโลกดูแลจัดการ เมื่อเห็นว่ามิใช่เหมาะสมก็ให้แจ้งลงมา และท้าวเพี้ยผู้จะเป็นอุปหาราชวงษ์ก็พากันลงมาพร้อมกัน”²⁴⁸ ถึงแม้จะไม่พบหลักฐานว่าท้าวขัติยบุตรชายพระมหาณรงค์ได้เป็นเจ้าเมืองภูครั้งหรือไม่ แต่ก็แสดงให้เห็นว่าศูนย์อำนาจรัฐได้ขึ้นาหรือให้สิทธิแก่ขุนนางที่เป็นเครือญาติของเจ้าเมืองคนเก่าขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองคนใหม่อย่างชัดเจน

การที่ศูนย์อำนาจรัฐได้ให้อำนาจเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิชัยโลกเป็นผู้สามารถพิจารณาเสนอแต่งตั้งเจ้าเมืองบริวารได้ ก็ได้เปิดโอกาสให้เจ้าเมืองพิชัยโลกพยายามจะผลักดันเครือญาติหรือขุนนางกรมการที่ใกล้ชิดกับตนเป็นเจ้าเมืองบริวาร ซึ่งขุนนางเหล่านั้นก็ไม่ได้เป็นผู้มีตำแหน่งกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่หรือเป็นเครือญาติกับเจ้าเมืองคนเก่าแต่อย่างใด เช่น ความพยายามในการตั้งหลวงนครชุม เจ้าเมืองนครชุมให้เป็นเจ้าเมืองนครไทย²⁴⁹, การตั้งขุนพิพิธ ผู้ช่วยราชการเมืองศรีภิรมย์เป็นพระศรีภิรมย์ เจ้าเมืองศรีภิรมย์²⁵⁰ และการตั้งหลวงพิพิธณรงค์เป็นพระประสิทธิ์สงคราม เจ้าเมืองพรหมพิราม²⁵¹ เป็นต้น การเสนอแต่งตั้งดังกล่าวบางครั้งก็ได้รับการต่อต้านจากบรรดากรมการเมืองและเครือญาติของเจ้าเมืองคนเก่า ดังกรณีเจ้าเมืองพิชัยโลกพยายามเสนอตั้งหลวงนครชุม เจ้าเมืองนครชุมให้เป็นเจ้าเมืองนครไทย ซึ่งจะได้นำเสนอในในหัวข้อถัดไป

การแต่งตั้งขุนนางที่ไม่ได้เป็นเครือญาติกับเจ้าเมืองคนเก่าหรือเป็นปลัดเมืองขึ้นเป็นเจ้าเมืองบริวารนั้น ผู้เขียนเชื่อว่ามีความเป็นได้ว่าจะมีขุนนางในเมืองบริวารบางคนหรือขุนนางนายกองส่วยที่เข้ามาเดินเรื่องติดสินบนเจ้าเมืองพิชัยโลก เพื่อจะให้เจ้าเมืองพิชัยโลกเสนอศูนย์อำนาจรัฐแต่งตั้งตนเองเป็นเจ้าเมือง ดังจะเห็นว่าในปี พ.ศ.2406 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-

²⁴⁸ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 145 เมืองพิศณุโลกย์ คอปรายพระมหาณรงค์ถึงแก่กรรมแลให้นำเลขคองเมืองภูครั้งเมืองค่านทรายมาสักให้สิ้นเชิง จ.ศ.1232 (พ.ศ.2413).

²⁴⁹ กหข., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างคราน้อย ตั้งหลวงนครชุมเป็นพระนครไทย ฯลฯ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403).

²⁵⁰ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 66 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งขุนพิพิธผู้ช่วยเปนที่พระศรีภิรม เจ้าเมืองศรีภิรม จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

²⁵¹ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 151 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งหลวงพิพิธณรงค์ นายกองส่วยเงินเปนที่พระพรหมพิราม เจ้าเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

เจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ประกาศห้ามมิให้มีการคิดสินบนขุนนางผู้ใหญ่เพื่อขอให้เพ็ดทูลต่อพระมหากษัตริย์ให้แต่งตั้งตนเองเป็นเจ้ากรม เจ้าเมืองหรือเลื่อนบรรดาศักดิ์²⁵²

สำหรับสิ่งที่ขุนย้ออำนาจรัฐมอบให้เจ้าเมืองบริวารซึ่งส่วนใหญ่เป็นขุนนางระดับพระนั้น มักจะได้รับสิ่งของพระราชทานประกอบตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ อาทิ ถาดหมาก 1 สำรับ, คนโท 1 สำรับ, กำไล 1 สำรับ, ลูกประคำ 1 สาย, สัปทนปัสตุ 1 คัน, เสื้อนอกคุมปี 1 ตัว, เสื้อเข้มขาบ 1 ตัว, ผ้าส่วนไทปักทอง 1 ผืน, แพรขาวห่ม 1 ผืนและผ้าปูม 1 ผืน²⁵³ และเมื่อถึงแก่กรรมก็จะได้รับพระราชทานสิ่งของประกอบพิธีศพด้วย ดังตัวอย่างสิ่งของพระราชทานประกอบพิธีศพพระอินทศิรศรีรัตนบุรีปภาไสย เจ้าเมืองนครไทยในปี พ.ศ.2415 ดังนี้ หีบศิลาหน้าเพลิง, รูปเทียน 1 สำรับ, ผ้าขาว 2 พับ, ร่ม 10 คัน, รองเท้า 10 คู่, กระจาดทองอังกฤษ 2 กุลี, กระจาดย่นน้ำดอกเงิน-ทอง อย่างละ 5 พับ, กระจาดสีต่างๆ สีละ 1 พับและกวางหนัก 1 สลึง โดยมีเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองพิษณุโลกเป็นผู้รับอัญเชิญไปประกอบพิธีศพ²⁵⁴

จากการศึกษาของผู้เขียนยังพบว่า ขุนนางที่ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองบริวารแล้วก็มักจะขอตั้งบุตรชายหรือเครือญาติของตนเข้ารับราชการภายในเมือง อาจจะเป็นตำแหน่งปลัด ผู้ช่วยราชการหรือกรมการเมือง ทั้งนี้ก็เพื่อบุตรชายหรือเครือญาติของตนจะได้มีโอกาสรับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองคนต่อไปถัดจากตนเอง เช่น หลวงพิพิธณรงค์ นายกองช่วยเงิน ภายหลังได้รับแต่งตั้งเป็นพระประสิทธิสงคราม เจ้าเมืองพรหมพิราม ได้ขอพระราชทานแต่งตั้งขุนทรงศักดิ์ ปลัดกองช่วยเงินซึ่งเป็นบุตรชายของตนเองเป็นที่หลวงรามภักดี ปลัดเมืองพรหมพิราม²⁵⁵ และราชวงษ์เมืองด่านซ้ายภายหลังได้รับแต่งตั้งเป็นพระมหาณรงค์ เจ้าเมืองภูครั้ง ได้ขอพระราชทานแต่งตั้งท้าวแสงบุตรชายของตนเองเป็นที่ท้าวขัติยะ กรมการเมืองภูครั้ง²⁵⁶ เป็นต้น

²⁵² รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, (กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี, 2548), หน้า 348-349.

²⁵³ จิรากรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “เจ้าเมืองบางซ่ง”, ใน องค์การบริหารส่วนตำบลเมืองบางซ่ง, ที่นี่...เมืองบางซ่ง 2 (ปาฏิหาริย์แห่งกาลเวลา), (สุโขทัย : บ้านช้างโฆษณาการพิมพ์, 2552), หน้า 24.

²⁵⁴ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 37 เมืองพิศณุโลกย์ ตอบเฝ้าศพพระนครไทย จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

²⁵⁵ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 152 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งขุนทรงศักดิ์ ปลัดกองเป็นที่หลวงรามภักดี ปลัดเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

²⁵⁶ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 108 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งท้าวเถื่อนเป็นที่ราชวงษ์ ท้าวแสงเป็นที่ท้าวขัติยะ เมืองภูครั้ง จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

การดึงอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐเข้ามาต่อรองกับเมืองพิษณุโลก

จากสถานะทางการเมืองการปกครองหรือขนาดของเมืองบริวารซึ่งเล็กกว่าเมืองพิษณุโลก ทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองบริวารไม่สามารถที่จะต่อรองอำนาจกับเจ้าเมืองพิษณุโลกโดยตรงได้ เมื่อใดก็ตามที่เจ้าเมืองบริวารรู้สึกว่าการเมืองพิษณุโลกได้พยายามจะเข้ามาสร้างอำนาจภายในเมืองของตน หรือเกิดความขัดแย้งกันเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวาร เจ้าเมืองบริวารก็จำเป็นต้องดึงอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐมาต่อรองกับเจ้าเมืองพิษณุโลก เพื่อรักษาอำนาจและเสถียรภาพของตนเองไว้ ยกตัวอย่างเช่น ในกรณีการตั้งเจ้าเมืองนครไทยในปี พ.ศ.2403²⁵⁷ พบว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกได้เสนอตั้งหลวงนครชุม เจ้าเมืองนครชุมให้มาเป็นที่พระนครไทย เจ้าเมืองนครไทย ด้วยเหตุผลที่ว่าหลวงการสงคราม ปลัดเมืองนครไทยสุบผืนและเลขการส่งส่งไม้ขนนกจันทำให้ค้างส่งเป็นจำนวนมาก ส่งกรมการเมืองพิษณุโลกไปเร่งรัดก็เกิดความขัดแย้ง จึงเห็นว่าหลวงนครชุมเป็นคนเจนจบในราชการ ส่งส่งครบตามจำนวนมาโดยตลอดและเคยรับราชการในเมืองนครไทยมาก่อนจึงมีความเหมาะสมที่จะเป็นเจ้าเมืองนครไทย

แต่กรมการเมืองนครไทยก็พากันลงไปกรุงเทพฯ เพื่อเสนอตั้งหลวงปลัดเป็นเจ้าเมืองนครไทย เพราะเห็นว่าเป็นพี่น้องร่วมบิดามารดากับเจ้าเมืองนครไทยคนเก่า บิดาและปู่เป็นเจ้าเมืองมาถึงสามชั่วคน และไม่ได้สุบผืนแต่อย่างใด หากว่ามีการค้างส่งไม้ขนนกจันจริง ถ้าตั้งหลวงปลัดเป็นเจ้าเมืองนครไทยแล้วก็จะตัดส่งให้ครบจำนวนเกณฑ์ ทำให้เกิดการฟ้องร้องและสอบสวนเรื่องราว ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยแต่งตั้งหลวงการสงคราม ปลัดเมืองเป็นพระอินทศิรียศรีรัตนบุรียภาไสย เจ้าเมืองนครไทย

จากกรณีดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนว่า เมืองบริวารพยายามดึงอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐมาใช้ต่อรองกับเจ้าเมืองพิษณุโลก ซึ่งถือว่าเป็นความพยายามของเครือญาติเจ้าเมืองคนเก่าที่ปกครองเมืองมาอย่างช้านานและบรรดากกรมการเมืองนครไทย ที่จะรักษาอำนาจของตนภายในเมืองนครไทยเอาไว้ ไม่ให้เจ้าเมืองพิษณุโลกขยายอำนาจหรือส่งคนพวกพ้องตนไปเป็นเจ้าเมืองได้ กรณีนี้เป็น การต่อรองของเมืองบริวารที่ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้ ศูนย์อำนาจรัฐมีความพยายามที่จะลดอำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกที่มีในเมืองบริวารลง เพื่อป้องกันการสร้างอำนาจและแสวงหาความมั่งคั่งจากส่งส่งของเลกกองส่งต่างๆ

และยังพบว่าเจ้าเมืองบริวารได้พยายามดึงอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐเข้ามาต่อรองกับเจ้าเมืองพิษณุโลกเพื่อผลประโยชน์บางอย่างของตน ดังเช่น ภายหลังจากการตั้งหลวงพิพิธณรงค์เป็นพระประสิทธิสงคราม เจ้าเมืองพรหมพิรามแล้ว เจ้าเมืองพรหมพิรามได้แจ้งขอเพิ่มพื้นที่การปกครองของเมืองให้กว้างขึ้นกว่าเดิม

²⁵⁷ กทช., ร. 4 เลขที่ 312 ร่างคราน้อย ตั้งหลวงนครชุมเป็นพระนครไทย ฯลฯ จ.ศ.1222 (พ.ศ.2403).

อนึ่ง หลวงพิพิธนรงค์ผู้เป็นพระพรหมพิราม แจ้งความว่าเขตแดนเมืองพรหมพิรามติดต่อกับเกี่ยวกับบ้านมดุม เกาะปากโลก แขวงกำนันแก้วเมืองพิษณุโลกย์ พระพรหมพิรามขอบ้านมดุม เกาะปากโลกมาเป็นแขวงเมืองพรหมพิราม นั้นเห็นว่าเขตแขวงเมืองศรีพิริมย์เมืองพรหมพิรามก็เป็นเมืองขึ้นพิษณุโลกย์ พระยาพิษณุโลกย์จะคิดแบ่งปันให้พระพรหมพิรามว่ากล่าวนั้น ก็สุดแล้วแต่พระยาพิษณุโลกย์จะเห็นควรแก่การเถิด²⁵⁸

ถึงแม้ว่าจากหลักฐานข้างต้นศูนย์อำนาจรัฐจะให้สิทธิแก่เจ้าเมืองพิษณุโลกในการพิจารณาแต่ก็ถือว่าเจ้าเมืองพรหมพิรามได้อาศัยอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐเข้ามาต่อรองกับเจ้าเมืองพิษณุโลก ทั้งนี้ หากมีการแบ่งหมู่บ้านที่อยู่ในเขตเมืองพิษณุโลกให้ไปอยู่ในเขตเมืองพรหมพิรามเกิดขึ้น เจ้าเมืองพรหมพิรามก็จะได้รับผลประโยชน์มากขึ้นกว่าเดิม ทั้งกรณีการเก็บส่วยและค่าธรรมเนียมต่างๆ จากการลงพื้นที่สำรวจของผู้เขียนพบว่าปัจจุบันตำบลมดุมได้ขึ้นกับอำเภอพรหมพิราม ส่วนเกาะปากโลก (ปัจจุบันคือวัดเกาะแก้ว) ยังอยู่ในเขตตำบลจอมทอง อำเภอเมืองพิษณุโลก จึงมีความเป็นไปได้ว่าการที่ตำบลมดุมไปอยู่ในเขตอำเภอพรหมพิรามอาจจะเกิดจากการทูลขอพระราชทานของเจ้าเมืองพรหมพิรามในครั้งนั้น จึงทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกได้พิจารณาแบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งให้ตามที่เจ้าเมืองพรหมพิรามทูลขอพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นได้

นอกจากนี้ ในปี พ.ศ.2425 ยังพบว่ามีเจ้าเมืองและกรมการเมืองบริวารได้ถวายฎีกาขึ้นฟ้องเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองพิษณุโลกหลายฉบับลงไปยังศูนย์อำนาจรัฐ²⁵⁹ เพื่อให้ตรวจสอบการทำราชการของเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองที่ปฏิบัติต่อเมืองบริวารและกองส่วยต่างๆ และผลจากการถวายฎีกาดังกล่าวได้ทำให้พระยาพิษณุโลกกับพระไชยบุรินทร์ต้องถูกถอดออกจากตำแหน่งด้วย

4.4 การถอดพระยาพิษณุโลก (พุ่ม) ออกจากตำแหน่ง พ.ศ.2425

จากปัญหาการเมืองภายในศูนย์อำนาจรัฐพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า ภายหลังจากขึ้นครองราชย์พระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ไม่ทรงมีพระราชอำนาจ

²⁵⁸ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/6 เลขที่ 151 เมืองพิษณุโลกย์ ดังหลวงพิพิธนรงค์ นายกองส่วยเงินเปน ที่พระพรหมพิราม เจ้าเมือง จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415).

²⁵⁹ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 8 เมืองพิษณุโลกย์ ให้ข้าหลวงไปเอาตัวกรมการเมืองซึ่งพระปลัดวันบุรินทร์ เจ้าเมืองป่าหมากทำฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายกล่าวโทษ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425). ; กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 37 เมืองพิษณุโลกย์ โปรดเกล้าฯ ให้ถอดพระยาพิษณุโลกย์ พระไชยบุรินทร์ ปลัดออกจากที่ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

อย่างเต็มที่ในทางปฏิบัติ ทั้งนี้เพราะอำนาจส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งมีพื้นฐานแห่งอำนาจสะสมมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การที่จะทรงดำเนินการปฏิรูปศูนย์อำนาจรัฐให้เป็นไปดังพระราชประสงค์ย่อมกระทำไม่ได้โดยยาก ถ้าไม่ทรงมีพระราชอำนาจอย่างเต็มที่เนื่องจากคงต้องได้รับการขัดขวางจากขุนนางรุ่นเก่าในศูนย์อำนาจรัฐที่เสียประโยชน์จากการปฏิรูปนี้ ดังนั้นทางออกที่ดีที่สุดคือ พระองค์ต้องทรงพยายามดึงอำนาจกลับมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์เพื่อให้ทรงสามารถดำเนินการปฏิรูปศูนย์อำนาจรัฐให้ได้ผลอย่างเต็มที่²⁶⁰ ดังปรากฏหลักฐานในการพยายามปลดขุนนางหลายคนทีุจริตประพฤติมิชอบในการปกครองบ้านเมือง รวมทั้งพระยาพิชัยโลก (พุ่ม) เจ้าเมืองพิชัยโลกด้วย

4.4.1 มูลเหตุการถอดพระยาพิชัยโลก (พุ่ม) ออกจากตำแหน่ง

เนื่องจากการปกครองหัวเมืองแต่เดิมนั้นได้เปิดโอกาสให้เจ้าเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์อำนาจรัฐมีอิสระในการปกครองมาก โดยที่ศูนย์อำนาจรัฐไม่สามารถสอดส่องดูแลการปฏิบัติราชการของบรรดาเจ้าเมืองเหล่านี้ได้ ถ้าเจ้าเมืองเป็นผู้เห็นประโยชน์ส่วนตนใช้อำนาจในทางมิชอบ ราษฎรในเมืองนั้นๆ ย่อมได้รับความเดือดร้อน นอกจากนี้ การที่ศูนย์อำนาจรัฐไม่สามารถควบคุมหัวเมืองได้ทั่วถึง ทำให้ไม่อาจเก็บเงินจากภาษีอากรตามหัวเมืองเหล่านี้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย เจ้าเมืองต่างๆ ซึ่งไม่ได้รับเงินเดือนมักเก็บรายได้เป็นของตนเองมากกว่าจะนำส่งมายังพระคลังสินค้าตามสัดส่วนของจำนวนเงินที่เก็บได้จริง²⁶¹ ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐพยายามที่จะลดทอนอำนาจของกลุ่มเจ้าเมืองเดิมลงหรือถอดออกจากตำแหน่งหากกระทำผิดร้ายแรง แล้วส่งขุนนางที่ใกล้ชิดหรือเห็นว่ามีความเหมาะสมจากศูนย์อำนาจรัฐไปปกครอง เพื่อที่จะสามารถควบคุมดูแลการปกครองเมือง การเก็บส่วยและภาษีอากรได้

ในปี พ.ศ.2425 ได้มีเจ้าเมือง กรมการและราษฎรชาวไทย ชาวลาวและชาวจีนในเมืองบริวารของเมืองพิชัยโลกหลายเมืองเข้าชื่อถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวโทษพระยาพิชัยโลก พระไชยบูรณ์และกรมการเมือง ในข้อหาที่เกี่ยวข้องกับการเรียกรับเงินจากผู้กระทำผิดแล้วปล่อยตัวไปโดยไม่สอบสวนเอาความ กดขี่ห่มเหงราษฎรเรียกเอาเงินจากราษฎรผู้มาแจ้งความร้องทุกข์ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในภาคผนวก ก) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเรื่องราวในฎีกาแล้วทรงมีพระราชดำริว่า

²⁶⁰ ปิยนาด บุนนาค, เล่มเดิม, หน้า 60.

²⁶¹ ปิยนาด บุนนาค, เล่มเดิม, หน้า 72.

พระยาพิชัย โลกและพระไชยบุรณ์ก็ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงให้ขึ้นมารักษาบ้านเมืองเพื่อจะได้ทำนุบำรุงราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข มีความเจริญแก่บ้านเมืองต่อไป พระยาพิชัย โลกย์ พระไชยบุรณ์ปลัดประพตักการไม่เป็นยุติธรรม ให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยเมืองขึ้นแลราษฎรทำฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายกล่าวโทษ ข้อความที่โจทก์กล่าวหาเป็นการกดขี่คุมเหงลงเอาเงินทองของแซงคล้ายๆ กันทุกเรื่อง เหนเป็นความจริงดังโจทก์กล่าวหา จะให้พระยาพิชัย โลกย์พระไชยบุรณ์ว่าราชการบ้านเมืองต่อไปไม่ได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถอดพระยาพิชัย โลกย์ พระไชยบุรณ์ปลัดออกจากที่ พระราชทานฎีกาพระแก้วอาษา จินแพะ นายขุน ให้พระศรีสุริยภักดีเจ้ากรมพระตำรวจสนมทหารทวายเป็นตระลาการ เกาะได้ตัวนายอ้อมไชยบุรณ์จำไว้ ณ กรุงเทพฯ²⁶²

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานพบว่า พระยาพิชัย โลกมีชื่อตัวว่า “พุ่ม” ส่วนพระไชยบุรณ์มีชื่อตัวว่า “อ้อม” พระยาพิชัย โลก (พุ่ม) และพระไชยบุรณ์ (อ้อม) เป็นพี่น้องกัน²⁶³ และเป็นบุตรชายของพระยาพิชัย โลกคนเก่า ทั้งสองคนนี้น่าจะเป็นผู้มีอำนาจและอิทธิพลมากที่สุดในเมืองพิชัย โลกทั้งโดยตำแหน่งทางการปกครองและโดยตำแหน่งทางสังคม การถอดพระยาพิชัย โลก (พุ่ม) และพระไชยบุรณ์ (อ้อม) ออกจากตำแหน่งนั้นคงเป็นเพราะว่าศูนย์อำนาจรัฐเห็นว่าพฤติกรรมของทั้งสองคนเป็นไปในลักษณะการแสวงหาอำนาจและผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและพวกพ้องมากกว่าจะแสวงหาให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐตามที่ได้รับมอบหมายหน้าที่ราชการ จึงทำให้ศูนย์อำนาจรัฐเห็นว่าการกดขี่ที่ข่มเหงมากยิ่ง

ถึงแม้ว่าจะมีฎีกากล่าวโทษกรรมการเมืองพิชัย โลกคนอื่นร่วมด้วย แต่ศูนย์อำนาจรัฐก็ไม่ได้ถอดออกจากตำแหน่งซึ่งดูเหมือนว่าศูนย์อำนาจรัฐต้องการที่จะลดทอนเฉพาะอำนาจของกรรมการเมืองผู้ใหญ่ซึ่งเป็นหัวหน้าลง แล้วแต่งตั้งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาปกครองควบคุมกรรมการเมืองชั้นผู้น้อย ซึ่งกรณีการถอดเจ้าเมืองและปลัดเมืองพิชัย โลกออกจากตำแหน่งครั้งนี้ถือเป็นความสำเร็จของศูนย์อำนาจรัฐที่พยายามจะลดทอนอำนาจของตระกูลเจ้าเมืองในท้องถิ่นลงและถือเป็นความสำเร็จในการต่อรองอำนาจของเจ้าเมืองบริวาร โดยการดึงอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐเข้ามาช่วยในการต่อรองและสร้างดุลอำนาจ

²⁶² กษ., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 37 เมืองพิชัย โลกย์ โปรดเกล้าฯ ให้ถอดพระยาพิชัย โลกย์ พระไชยบุรณ์ ปลัดออกจากที่ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

²⁶³ กษ., ร. 4 เลขที่ 201 หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยมาถึงพระยาพิชัย โลก ให้เร่งส่งตัวนายแถมมาชำระความ จ.ศ.1227 (พ.ศ.2408).

เมื่อพระยาพิชัยโลก (พุ่ม) และพระไชยบุรณ์ (อ้อม) ถูกถอดออกจากตำแหน่งแล้ว ศูนย์อำนาจรัฐก็มอบหมายให้พระจรงคฤทธิ์ ซึ่งเป็นกรมการเมืองและจางวางช่วยทวง พร้อมด้วยข้าหลวงที่ถูกส่งขึ้นมาจัดทำบัญชีทรัพย์สิน ภรรยา บุตรและข้าทาสของพระยาพิชัยโลก (พุ่ม) และพระไชยบุรณ์ (อ้อม) แล้วนำลงไปยังกรุงเทพฯ²⁶⁴ ส่วนที่เป็นบ้านเรือน ที่ดินและช้างม้าวัวควายนั้นภายหลังได้ให้พระไชยบุรณ์ (อ้อม) กลับขึ้นไปขายแล้วทำบัญชีนำเงินส่งลงไป เพื่อจะรวบรวมใช้ชำระหนี้ส่วนตัวที่พระยาพิชัยโลก (พุ่ม) และพระไชยบุรณ์ (อ้อม) ยักยอกและคืนเงินที่เคยเรียกเก็บให้แก่ราษฎร²⁶⁵

นอกจากนี้ยังพบว่า ภายในเมืองพิชัยโลกมีขุนพรหม กรมการขุนหมื่นและราษฎรในเมืองพิชัยโลกได้ถวายฎีกาจะขอใช้หนี้หลวงแทนพระไชยบุรณ์ (อ้อม) จำนวนเงิน 51 ชั่ง 11 คำลึง ซึ่งยังไม่ครบจำนวนที่ค้างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงให้หาตัวขุนพรหมมาสอบสวนว่าจะส่งเงินให้จนครบจำนวนหรือไม่²⁶⁶ แต่เมื่อมีการตรวจสอบแล้วพบว่าขุนพรหมได้ทำฎีกาเท็จเนื่องจากมีขุนหมื่นและราษฎรบางคนไม่ได้เข้าชื่อและกลับพบว่ามิชื่อปรากฏในฎีกา จึงได้มีการมอบหมายให้พระยาพิชัยโลกคนใหม่ส่งตัวขุนพรหมลงมากรุงเทพฯ เพื่อลงโทษให้เช็ดหลา²⁶⁷

ถึงแม้ว่ากรณีการถวายฎีกาจะขอใช้หนี้หลวงแทนพระไชยบุรณ์ (อ้อม) จะมีการตรวจสอบแล้วว่าไม่เป็นความจริง แต่ก็พบว่ามีการชุมนุมและราษฎรจำนวนไม่น้อยที่เข้าชื่อถวายฎีกาดังกล่าวด้วย²⁶⁸ แสดงให้เห็นว่าภายในเมืองพิชัยโลกเองก็มีความเคลื่อนไหวของบรรดากรมการขุนหมื่นและราษฎรบางกลุ่มที่เคารพและรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณพระยาพิชัยโลก (พุ่ม) และพระไชยบุรณ์ (อ้อม) จึงต้องการที่จะช่วยเหลือให้พ้นจากภาระหนี้เงินหลวงที่ยังค้างอยู่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของตระกูลเจ้าเมืองพิชัยโลกคนเก่าที่ยังคงมีอยู่ภายในเมืองพิชัยโลกด้วย

²⁶⁴ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 91 เมืองพิศณุโลกย์ ให้ทำบัญชีทรัพย์สินสิ่งของ นายพุ่ม พิศณุโลกย์ นายอ้อม ไชยบุรณ์ เข้ามา ณ กรุงเทพฯ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

²⁶⁵ หจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/29 เลขที่ 84 เมืองพิศณุโลกย์ ให้หมื่นยศสุทร กรมพระตำรวจเปนข้าหลวงภาควินายอ้อม ไชยบุรณ์ขึ้นไปจำหน่ายทรัพย์สินสิ่งของ จ.ศ.1247 (พ.ศ.2428). •

²⁶⁶ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/37 เลขที่ 122 พิชญโลก ให้หาตัวขุนพรหมกรมการและราษฎรที่ถวายฎีกาจะขอใช้หนี้หลวงแทนนายอ้อม ไชยบุรณ์มาไต่ถามให้ได้ความจริงแล้วให้แต่งกรมการคุมตัวลงมา กรุงเทพฯ จ.ศ.1251 (พ.ศ.2432).

²⁶⁷ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/40 เลขที่ 10 พระยาพิชัยโลก ขุนพรหมทำฎีกาทูลเกล้าฯถวาย กรมการขุนหมื่นราษฎรจะช่วยใช้หนี้หลวงแทนนายอ้อม ไชยบุรณ์ ขุนพรหมร้องไม่จริงให้ควบคุมตัวขุนพรหมส่งกรุงเทพฯเพื่อทำโทษให้เช็ดหลา จ.ศ.1253 (พ.ศ. 2434).

²⁶⁸ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/40 เลขที่ 10 พระยาพิชัยโลก ขุนพรหมทำฎีกาทูลเกล้าฯถวาย กรมการขุนหมื่นราษฎรจะช่วยใช้หนี้หลวงแทนนายอ้อม ไชยบุรณ์ ขุนพรหมร้องไม่จริงให้ควบคุมตัวขุนพรหมส่งกรุงเทพฯเพื่อทำโทษให้เช็ดหลา จ.ศ.1253 (พ.ศ. 2434).

4.4.2 การตั้งเจ้าเมืองพิษณุโลกคนใหม่มาจากศูนย์อำนาจรัฐ

ภายหลังที่พระยาพิษณุโลก (พุ่ม) และพระไชยบุรณ์ (อ้อม) เจ้าเมืองและปลัดถูกถอดออก จากตำแหน่งและถูกนำตัวลงไปยังกรุงเทพฯ ทำให้ตำแหน่งเจ้าเมืองและปลัดเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็น ตำแหน่งสำคัญที่สุดของเมืองว่างลง ศูนย์อำนาจรัฐได้แต่งตั้งให้พระจรงฤทธิ กรมการเมืองและ จางวางส่วยทอง²⁶⁹ ซึ่งเดิมรับราชการอยู่ที่ศูนย์อำนาจรัฐแล้วได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นมารับราชการ ที่เมืองพิษณุโลกนานแล้วทำหน้าที่เป็นผู้รักษาเมืองพิษณุโลก²⁷⁰ จนกว่าจะมีการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง เจ้าเมืองคนใหม่

การตั้งพระเทพผลเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก

เมื่อพระยาพิษณุโลก (พุ่ม) ถูกถอดออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองก็ทำให้ตำแหน่งเจ้าเมือง พิษณุโลกว่างลง โดยธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิมนั้นเมื่อใดที่เจ้าเมืองคนเก่าถึงแก่อนิจกรรม ศูนย์อำนาจรัฐก็จะมีการแต่งตั้งบุตรชายที่เป็นปลัดเมืองหรือเครือญาติคนสำคัญขึ้นเป็นเจ้าเมืองคน ใหม่แทน แต่สำหรับกรณีภายหลังการปลดพระยาพิษณุโลก (พุ่ม) ในปี พ.ศ.2425 ศูนย์อำนาจรัฐ ได้แต่งตั้งขุนนางจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกแทน

จากหลักฐานระบุว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง พระเทพผล เจ้ากรมกองตระเวนซ้ายในกรมพระนครบาลให้เป็น “พระยาพิษณุโลกาธิบดี” เจ้าเมืองพิษณุโลกแทนตำแหน่งที่ว่างลง โดยมีเหตุผลว่า

เมืองพิษณุโลกยกก็เปนเมืองเอกมีเมืองขึ้นมากราชการสำหรับเมืองก็มี ทั้งคดีความ ของราษฎรและโจรผู้ร้ายก็ชุกชุม จะให้ที่เจ้าเมืองผู้ใหญ่ชายว่างอยู่นั้นไม่ได้ ทรง พระราชดำริเห็นว่าพระเทพผลเจ้ากรมกองตระเวนซ้าย ในกรมพระนครบาลเป็นคนทีอก- เกาชาติภูมิ ได้ทำราชการมาช้านามมีสติปัญญารอบรู้ขนบธรรมเนียมกิจการราชการ สมควร จะเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกยกบังคับบัญชากิจการบ้านเมืองได้²⁷¹

²⁶⁹ กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 134.

²⁷⁰ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 103 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งพระจรงฤทธิ เปนที่พระไชยบุรณ์ ปลัดเมืองพิษณุโลกย์ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425). ; กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/21 เลขที่ 64 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งขุนทิพวังเปนที่พระนครไทย เจ้าเมืองนครไทย ขึ้น เมืองพิษณุโลกย์ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

²⁷¹ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 99 เมืองพิษณุโลกย์ ตั้งพระเทพผลเปนพระยาพิษณุโลกาธิบดีผู้ว่าราชการการเมืองพิษณุ-โลกย์ จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

พระเทพผลผู้นี้มีนามเดิมว่า “บัว”²⁷² น่าจะเป็นขุนนางใกล้ชิดและได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพอสมควร เนื่องจากเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองสำคัญจึงจำเป็นที่จะต้องแต่งตั้งขุนนางที่ไว้วางพระราชหฤทัยและมีความสามารถขึ้นมาปกครอง อีกทั้งพระเทพผลก็น่าจะเป็นสืบเชื้อสายจากขุนนางคนสำคัญที่รับราชการอยู่ภายในศูนย์อำนาจรัฐด้วย จึงได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการตั้งพระเทพผลเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกเพิ่มเติมในภาคผนวก ข)

การแต่งตั้งพระเทพผลซึ่งเป็นขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลกแทนบรรดาขุนนางหรือบุคคลในตระกูลเจ้าเมืองเก่าที่อยู่ในท้องถิ่นครั้งนี้ ถือเป็นความสำเร็จในความพยายามของศูนย์อำนาจรัฐที่จะลดทอนอำนาจของเจ้าเมืองในระดับท้องถิ่นลง บรรดาบัวไพร่ที่เคยรับใช้พระเทพผลก็ถูกส่งขึ้นมาอยู่เมืองพิษณุโลกพร้อมกับพระเทพผลด้วย ซึ่งประกอบด้วยสมทาส 3 คน, บุตรสมทาสสักเล็ก 3 คน, คนคงทนาย 11 คน, ไพร่สม 14 คนและทาส 48 คน รวม 73 คน²⁷³ ซึ่งการส่งตัวบัวไพร่ของพระเทพผลขึ้นไปด้วยถือเป็นวิธีการสำคัญที่จะทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกคนใหม่มีบัวไพร่รับใช้ และป้องกันการถูกข่มเหงจากบรรดาเชื้อสายเจ้าเมืองเก่าและขุนนางในท้องถิ่นได้

การแสวงหาอำนาจในระดับท้องถิ่นของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกที่ถูกแต่งตั้งไปจากศูนย์อำนาจรัฐ

จากที่ผู้เขียนได้นำเสนอมาแล้วตั้งแต่ต้นว่าเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองใหญ่ที่มีความพร้อมหรือลักษณะเฉพาะในด้านต่างๆ อยู่ในตัวเอง พระเทพผลเมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ได้อาศัยความพร้อมหรือลักษณะเฉพาะของเมืองแสวงหาอำนาจให้แก่ตนเองและเครือญาติ

ดังปรากฏหลักฐานในระยะแรกว่า ภายหลังจากที่พระเทพผลได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกก็มีการแต่งตั้งพระจรงฤทธิเป็นพระไชยบุรณ์ ปลัดเมือง²⁷⁴ จากนั้นก็พบว่ามีตำแหน่งพระจางอักษร ผู้ช่วยราชการว่าอยู่ พระยาพิษณุโลกจึงทูลเกล้าฯ ขอพระราชทานพระกำจรรใจราชซึ่งเป็นเครือญาติที่กรุงเทพฯ ขึ้นมารับราชการที่เมืองพิษณุโลก แสดงให้เห็นว่าเป็นความพยายามที่จะผลักดันเครือญาติของตนขึ้นมารับราชการด้วยกัน

²⁷² กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 129.

²⁷³ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 99 เมืองพิษณุโลกย ตั้งพระเทพผลเปนพระยาพิษณุโลกาธิบคิผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกย จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

²⁷⁴ กช., ร. 5 มร.5 รล-มท/22 เลขที่ 103 เมืองพิษณุโลกย ตั้งพระจรงฤทธิ เปนที่พระไชยบุรณ์ ปลัดเมืองพิษณุโลกย จ.ศ.1244 (พ.ศ.2425).

พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์ ผู้ว่าราชการเมืองบอกลงไปว่า ที่พระจ่านองอักษรผู้ช่วย
ว่างอยู่ยังหาตัวไม่ พระยาพิศณุโลกาธิปัตย์ เห็นว่าพระกำจรใจราชในพระราชวังบวรฯ เป็น
เทือกเถาอยู่ในพระยาพิศณุโลกาธิปัตย์ รู้จักขนบทำเนียบราชการ ควรจะเป็นที่พระจ่านอง-
อักษรผู้ช่วยได้ ขอรับพระราชทานพระกำจรใจราชในพระราชวังบวรฯ เป็นที่พระจ่านอง-
อักษรผู้ช่วยรับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป²⁷⁵

ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตามที่พระยา
พิศณุโลกขอรับพระราชทานมา พระกำจรใจราชผู้นี้ในหลักฐานกล่าวว่าเป็นคนมีเทือกเถาหรือเป็น
เครือญาติกับพระยาพิศณุโลก ผู้เขียนสันนิษฐานว่าพระกำจรใจราชอาจจะเป็นบุตรชายของพระยา
พิศณุโลกก็เป็นได้ การขอรับพระราชทานเป็นพระจ่านองอักษรดังกล่าวอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นความ
พยายามของพระยาพิศณุโลกที่จะสร้างฐานอำนาจของตนขึ้นมาในเมืองพิศณุโลก โดยผลักดันกลุ่ม
เครือญาติให้มารับราชการในเมืองด้วยกัน เพื่อจะมีโอกาสได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองพิศณุโลกคน
ต่อไปสืบต่อจากตนเองด้วย

เมื่อพิจารณาจากภูมิทำเลเดิมของกรมการเมืองพิศณุโลกชั้นผู้ใหญ่ก็พบว่า ทั้งพระยา
พิศณุโลก เจ้าเมือง, พระไชยบูรณ์ ปลัดเมือง และพระจ่านองอักษร ผู้ช่วยราชการ ล้วนแต่เป็น
ขุนนางที่มีภูมิทำเลเดิมเดิมอยู่ที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางรัฐทั้งสิ้น การได้รับแต่งตั้งขึ้นมารับ
ราชการที่เมืองพิศณุโลกอาจเป็นความพยายามของศูนย์กลางอำนาจรัฐที่จะลดอำนาจของขุนนางในหัว-
เมืองลง เพื่อที่จะค่อยๆ ขยายอำนาจเข้ามาปกครองเมืองให้ได้อย่างเต็มที่ในโอกาสต่อไป แต่เมื่อ
พิจารณาจากพฤติกรรมของบรรดากรมการเมืองผู้ใหญ่ดังที่กล่าวมาแล้วกลับพบว่า กรมการเมือง
โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระไชยบูรณ์ ได้อาศัยตำแหน่งหน้าที่แสวงหาอำนาจและผลประโยชน์ให้แก่
ตนเอง รวมทั้งลักลอบกระทำการที่ผิดกฎหมายตามที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐได้ประกาศใช้ อย่างเช่น

พ.ศ.2428 ได้มีการตรวจพบว่าพระไชยบูรณ์ได้ปิดบังบัญชีทรัพย์สินของนายอ้อม (พระ-
ไชยบูรณ์คนเก่า) และชักชวนม้าไปให้หลวงสุริยามาศย์ แต่เนื่องจากขณะนั้นเป็นช่วงสงคราม
ปราบฮ่อที่เมืองหลวงพระบาง และศูนย์กลางอำนาจรัฐก็พิจารณาว่าพระไชยบูรณ์มีราชการที่เมือง
พิศณุโลกมากจึงงดเรื่องลงโทษไว้ก่อน เสร็จราชการจึงจะชำระตามกฎหมายต่อไป²⁷⁶

พ.ศ.2429 ขุนเมืองขวัน กรมการเมืองนครป่าหมากได้กล่าวโทษพระไชยบูรณ์ว่าเรียกเอา
เงินจากนายหล่อและนายซังซึ่งเป็นผู้ร้ายฆ่าคนตายจำนวน 3 บาท แล้วปล่อยตัวไปโดยไม่พิจารณา

²⁷⁵ หจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/33 เลขที่ 56 เมืองพิศณุโลกย์ ตั้งพระกำจรเป็นที่พระจ่านองอักษร ผู้ช่วยราชการ จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430)

²⁷⁶ หจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/29 เลขที่ 84 เมืองพิศณุโลกย์ ให้หมื่นยศภูธร กรมพระตำรวจเป็นข้าหลวงภาควนายอ้อม
ไชยบูรณ์ขึ้นไปจำนำทรัพย์สิ่งของ จ.ศ.1247 (พ.ศ.2428).

คติความ และกล่าวโทษพระไชยบุรณ์ว่าทำสัตตปฏิญาณสัญญาให้กับจีนต่างประเทศต่างภาษาเข้า อังยีเป็นที่ยึดถือที่สอง และสูบฝิ่นกินสุราเสมอเป็นนิจ²⁷⁷ ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่ผิดกฎหมาย

และพ.ศ.2432 พบว่า พระไชยบุรณ์ชักยอกเงินอากรค่านาจึงถูกเรียกตัวไปควบคุมที่ กรุงเทพฯ แต่ปรากฏว่ามีราษฎรและขุนนางเมืองพิษณุโลกจำนวน 2,306 คน ช่วยกันออกเงิน จำนวน 66 ชั่ง 4 ตำลึง 2 บาท เพื่อใช้หนี้แทนและขอตัวพระไชยบุรณ์ไปช่วยราชการ²⁷⁸

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่ากรมการเมืองที่ถูกแต่งตั้งขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ได้มีความพยายามแสวงหาอำนาจและผลประโยชน์ให้แก่ตนเองไม่ต่างไปจากขุนนางที่อยู่ในท้องถิ่นมาแต่เดิม พระไชยบุรณ์ซึ่งเป็นปลัดเมืองและเคยเป็นผู้รักษาเมืองน่าจะพยายามสร้างฐานอำนาจของตนเองขึ้นมาเพื่อต่อรองกับเจ้าเมืองพิษณุโลกและศูนย์อำนาจรัฐ เห็นได้จากมีขุนนางและราษฎร จำนวนมากร่วมกันใช้หนี้ให้แก่พระไชยบุรณ์ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระไชยบุรณ์ผู้ที่มีความคาดหวังว่าจะได้เป็นเจ้าเมืองคนต่อไป จึงพยายามสร้างฐานอำนาจแข่งกับพระยาพิษณุโลกคนปัจจุบัน

4.5 เมืองพิษณุโลกก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาล พ.ศ.2437

ก่อนที่ศูนย์อำนาจรัฐจะสถาปนาระบบการปกครองระบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ.2437 สภาพการณ์ต่างๆ ในเมืองพิษณุโลกได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากหากเปรียบเทียบกับช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 บทบาทและอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองพิษณุโลกได้ลดลงอย่างมาก เนื่องจากว่าศูนย์อำนาจรัฐได้ส่งข้าหลวงขึ้นมาตรวจราชการและประจำอยู่ที่เมืองพิษณุโลก²⁷⁹ และเปิดโอกาสให้ราษฎรสามารถถวายฎีการ้องทุกข์กล่าวโทษได้อย่างสะดวก การกระทำต่างๆ ที่นอกเหนือจากอำนาจหน้าที่ที่เจ้าเมืองพิษณุโลกเคยปฏิบัติเพื่อแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งก็ถูกจำกัด เมื่อใดที่เจ้าเมืองหรือ

²⁷⁷ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/32 เลขที่ 102 เมืองพิษณุโลกย์ คอบให้ส่งตัวพระไชยบุรณ์ ขุมเมืองขวันลงมา ณ กรุงเทพฯ เรื่องปล่อยผู้ร้าย จ.ศ.1248 (พ.ศ.2429).

²⁷⁸ หจข., ร. 5 ม.2.12ก/12 เลขที่ 25 โบบอกเมืองพิษณุโลก 8 กันยายน ร.ศ.108 (พ.ศ.2432). อ้างใน ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 156.

²⁷⁹ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/17 เลขที่ 161 ถึงหลวงสุเทพข้าหลวงเมืองพิษณุโลกย ให้นำลบบความส่งให้พระยาราชวรานุกูลชำระ จ.ศ.1241 (พ.ศ.2422). ; กจข., ร. 5 กร.5 รล-ทราน้อย/16 เลขที่ 2 ที่ 227 เมืองพิษณุโลก ให้ส่งทนายต่างตัวพระไชยบุรณ์ ปลัดกรมการเมืองมีชื่อให้แก่ข้าหลวง ราชนายบัน อูธร จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430). ; กจข., ร. 5 กร.5 รล-ทราน้อย/31 เลขที่ 55 ที่ 491 เมืองพิษณุโลก ให้พระพลสงคราม หลวงบรรเทา กรมการเมืองรับว่าความต่างพระจ่านงค์อักษรกรมการเมืองมีชื่อให้ข้าหลวงคุมลงมา ณ กรุงเทพฯ ราชอำแดงสุนฟ้องอูธร จ.ศ.1253 (พ.ศ.2434). ; กจข., ร. 5 กร.5 รล-ทราน้อย/31 เลขที่ 216 ที่ 652 เมืองพิษณุโลกย ถ้าพระพิรมราชข้าหลวงหาตัวพระจ่านงค์อักษรกับเมืองศรีพิรมเมืองพรมพิรามขึ้นไปชำระรายราษฎรกล่าวโทษกับเรือเข้าไว้ประการใดก็ให้รับขึ้นไปให้พระพิรมราชชำระได้ส่วนให้ได้รับความจริง จ.ศ.1253 (พ.ศ.2434).

กรมการกระทำผิดราษฎรมักจะฟ้องร้องกล่าวโทษเสมอ ดังจะเห็นได้จากมีฎีการ้องทุกข์กล่าวโทษเข้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกจำนวนมาก²⁸⁰

ในปี พ.ศ.2435 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ²⁸¹ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เป็นตัวแทนของศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาตรวจราชการในหัวเมืองฝ่ายเหนือพบว่าในหัวเมืองฝ่ายเหนือมีโจรผู้ร้ายชุกชุม เข้าเมืองและกรมการเมืองก็หละหลวมต่อการปฏิบัติราชการบ้านเมืองเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขจนทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ภายหลังการเสด็จมาของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพซึ่งเป็นตัวแทนศูนย์อำนาจรัฐได้ทำให้โจรผู้ร้ายลดน้อยลง ราษฎรสามารถทำมาค้าขายได้มากขึ้น²⁸² ราษฎรในเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือจึงเห็นว่าศูนย์อำนาจรัฐสามารถเป็นที่พึ่งได้มากกว่าขุนนางในท้องถิ่น เมื่อมีเรื่องฟ้องร้องต่างๆ จึงมักจะถวายฎีกาลงไปยังกรุงเทพฯ ลักษณะเช่นนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่าก่อนหน้าการสถาปนาระบบเทศาภิบาล ศูนย์อำนาจรัฐได้เข้ามามีบทบาทและควบคุมการปกครองเมืองของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกเป็นอย่างมาก

การเก็บส่วยสิ่งของค่อยๆ เปลี่ยนไปสู่การเก็บส่วยเป็นเงินที่เรียกว่า “ส่วยเงิน” มากขึ้น ดังจะพบว่าในระหว่างปี พ.ศ.2426-2434 กองส่วยเงินเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้นจากช่วงปี พ.ศ.2390 ที่มีเพียง 10 กองเป็น 30 กอง²⁸³ จำนวนที่เป็นส่วยสิ่งของก็ค่อยๆ ลดน้อยลงแต่ไม่ได้หมายความว่าขยกเลิกไปยังคงมีการเก็บส่วยเป็นสิ่งของอยู่ เช่น กองส่วยสีผึ้งจากเดิมในปี พ.ศ.2374 มี 7 กองก็ลดลงเหลือ 6 กองในช่วงปี พ.ศ.2423-2434²⁸⁴ บางกองส่วยก็ถูกยกเลิกไป เช่น กองส่วยทองและกองส่วยน้ำผึ้ง และพบว่ามีส่วยบางประเภทที่ถูกต้องกองส่วยขึ้นมาใหม่ เช่น กองส่วยค่าพระโยม-สงฆ์ที่มีการตั้งกองส่วยขึ้นมาถึง 4 กอง²⁸⁵ และมีการตั้งกองส่วยน้ำมันยางขึ้นมา 1 กองในปี พ.ศ. 2429²⁸⁶ เป็นต้น

²⁸⁰ กจข., ร. 5 กร.5 รล-ทราน้อย/16 เลขที่ 223 ที่ 389 เมืองพิษณุโลก ให้ส่งตัวกรมการเมืองให้แก่ข้าหลวง ราชนายโคฟ้อง อูธร จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430). ; กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/36 เลขที่ 25 พิษณุโลก ให้หาตัวนายรด นายแพ ซึ่งทำฎีกาทูลเกล้าฯถวายทางไปรษณีย์ จ.ศ.1250 (พ.ศ.2431). ; กจข., ร. 5 กร.5 รล-ทราน้อย/27 เลขที่ 50 เมืองพิษณุโลก ให้ส่งทนายต่างตัวพระยาพิษณุโลก กรมการเมืองมีชื่อให้แก่ข้าหลวง ราชนายพรหม อูธร จ.ศ.1252 (พ.ศ.2433).

²⁸¹ พระอิสริยยศของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในขณะนั้น.

²⁸² กจข., ร. 5 กร.5 กง/5 เลขที่ 5 เรื่องนายเข้ม มหาดเล็กไปตรวจแรมตามหัวเมืองต่างๆ ฝ่ายเหนือ (5 มี.ค. 111-13 มิ.ย. 112) (พ.ศ.2436).

²⁸³ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 133-135.

²⁸⁴ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 141-143.

²⁸⁵ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 149-150.

²⁸⁶ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 147-148.

ในขณะที่เดียวกันแม้มีการตั้งกองส่วยที่เรียกเก็บเป็นสิ่งของ แต่ส่วนใหญ่แล้วก็มักจะมีการเก็บเงินแทนส่วยสิ่งของควบคู่กันด้วย หรือไม่ก็จะกำหนดไปเลยว่าถ้าเก็บส่วยประเภทนั้นไม่ได้ให้เรียกเก็บเงินแทนเท่าไร ซึ่งแสดงว่าศูนย์อำนาจรัฐมีความต้องการเงินมากกว่าที่จะได้สิ่งของ²⁸⁷ จะเห็นได้ว่าเศรษฐกิจภายในเมืองก็ได้เปลี่ยนไปเป็นระบบเงินตราอย่างชัดเจน ส่วนหนึ่งคงเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากการทำสนธิสัญญาเบาริงระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกับอังกฤษในปี พ.ศ.2398 เลกส่วยจึงสามารถทำการค้าขายหรือประกอบอาชีพอื่นๆ ได้อย่างสะดวก แล้วนำเงินตราที่ได้มาจ่ายให้นายกองส่วยแทนจำนวนส่วยสิ่งของของตนเองได้รับมอบหมาย

การที่ศูนย์อำนาจรัฐยินยอมให้ไพร่หรือเลกส่วยเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานและสิ่งของกองปรกัก็มีแรงงานชาวจีนอพยพเข้ามารับจ้างมากยิ่งขึ้น ทำให้การเกณฑ์แรงงานซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของระบบไพร่เปลี่ยนรูปมาเป็นการชำระเงินแทน เพื่อให้สอดคล้องกับการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตรา ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อขายมิใช่ผลิตเพื่อยังชีพและมีส่วนเกินมอบให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐดั้งเดิม เมื่อราษฎรเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานมากขึ้นก็ทำให้เห็นว่าการเกณฑ์แรงงานเป็นอุปสรรคต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจ เพราะลักษณะการผลิตในสังคมได้เปลี่ยนรูปไปแล้ว²⁸⁸ เมื่อสภาพการณ์ภายในศูนย์อำนาจรัฐเป็นเช่นนี้ ก็ทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกไม่มีอำนาจที่จะควบคุมหรือเกณฑ์แรงงานไพร่พลภายในเมืองได้ อำนาจของเจ้าเมืองที่เคยมีอยู่แต่ก่อนก็ถดถอยลงเป็นลำดับ

ปัญหาเรื่องการค้างส่งส่วยได้เรื้อรังเรื่อยมา ดังพบหลักฐานว่าหลังการสถาปนาระบบเทศาภิบาลแล้ว มณฑลพิษณุโลกมีเงินส่วยค้างส่งอยู่กับเจ้าหมู่ถึง 471,800 บาท²⁸⁹ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือได้มีการขักขอกเงินส่วยและค้างส่งเงินส่วยจำนวนมาก ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐพยายามจะหาวิธีเพื่อให้ได้จำนวนเงินที่ค้างอยู่ เช่น เปิดโอกาสให้นายกองส่วยว่าถ้าใครส่งเงินชำระหนี้หลวงได้สิ้นเชิงจะลดจำนวนเงินลงให้²⁹⁰ และจำเป็นต้องปฏิรูปการปกครองใหม่เพื่อจะได้ควบคุมหัวเมืองมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ที่ทำได้ก็เนื่องจากว่าศูนย์อำนาจรัฐในช่วงเวลานี้มีความเข้มแข็งเป็นอย่างมาก

การติดต่อคมนาคมระหว่างเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐก็สะดวกมากขึ้น เนื่องจากมีเรือบริการให้เข้าขึ้นล่องระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองพิษณุโลกโดยจะระบุราคาค่าเช่าไว้ เช่น เรือ 4 วาราคาทั้งขึ้นทั้งล่องเที่ยวหนึ่ง 1 ชั่ง 5 ตำลึง 20 บาท เรือ 5 วาราคาทั้งขึ้นทั้งล่องเที่ยวหนึ่ง 1 ชั่ง 5

²⁸⁷ บุญรอด แก้วกันหา, เล่มเดิม, หน้า 38.

²⁸⁸ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, เล่มเดิม, หน้า 86-87.

²⁸⁹ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, เล่มเดิม, หน้า 124.

²⁹⁰ สมเด็จพระมหาธีรราชานุภาพ, เล่มเดิม, หน้า 74.

ค่าถึง 40 บาท เรือไม้แปดเหลี่ยม 7-9 วา ขึ้นจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองพิษณุโลกเที่ยวละ 2 ชั่ง - 2 ชั่ง 20 บาท²⁹¹ เป็นต้น การคมนาคมที่สะดวกก็ยิ่งทำให้ศูนย์อำนาจรัฐสามารถเข้ามามีบทบาทภายในเมืองพิษณุโลกมากยิ่งขึ้น

ผลที่สืบเนื่องมาจากการทำสนธิสัญญาเบาริงระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 ยังทำให้เกิดการสัมปทานตัดไม้ขนสักในป่าบริเวณเทือกเขาทางทิศตะวันออกของเมืองพิษณุโลกในเขตเมืองตะนอม เมืองไชยนาม เมืองเทพบุรี เมืองชาติตระการและเมืองนครไทย มีชาวสหรัฐอเมริกาและฝรั่งเศสบางคนเข้ามาขอทำป่าไม้²⁹² และมีเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองบิรวารขอทำป่าไม้ด้วย ผู้สัมปทานก็จะจ้างลูกจ้างที่เป็นตองสู๋ ขมุและกุกาเข้ามาตัดไม้²⁹³ เนื่องจากคนเหล่านี้ไม่ต้องผูกติดกับระบบไพร่เหมือนคนไทยหรือคนลาวภายในเมือง ทำให้ในเมืองพิษณุโลกมีคนต่างถิ่นที่ไม่ใช่คนไทย คนจีนและคนลาวเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองเพิ่มมากขึ้น

สภาพของเมืองบิรวารของเมืองพิษณุโลกก็มีความเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากสภาพทางเศรษฐกิจภายในศูนย์อำนาจรัฐได้มีความเปลี่ยนแปลงไป ทำให้เมืองบิรวารบางเมืองที่ถูกตั้งขึ้นมาด้วยปัจจัยทางเศรษฐกิจรุ่งโรย มีราษฎรอาศัยอยู่ไม่มาก เช่น หลังการสถาปนาระบบเทศาภิบาลแล้วพบว่าเมืองตะนอมมีราษฎรตั้งถิ่นฐานอยู่เพียง 60 หลังคาเรือน²⁹⁴ เมืองนครชุมมีราษฎรตั้งถิ่นฐานอยู่ประมาณ 200 หลังคาเรือน²⁹⁵ ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐได้ยุบเมืองตะนอมมารวมเข้ากับเมืองชัยนาม ส่วนเมืองนครชุมก็ยุบมารวมเข้ากับเมืองนครไทยในปี พ.ศ.2438²⁹⁶ และบางเมืองก็มีบทบาทน้อยลง เช่น เมืองชุมขรสำแดงและเมืองไทยบุรี ผู้เขียนสันนิษฐานว่าอาจเป็นเพราะแม่น้ำเปลี่ยนทางเดินทำให้พื้นที่เมืองไม่เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานประกอบอาชีพหรือทำส่วยในช่วงเวลานั้น จึงทำให้เลิกส่วยในเมืองจึงย้ายไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่เป็นแหล่งทรัพยากรหรือเมืองอื่นที่ใหญ่และมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจที่สำคัญกว่า ทั้งสองเมืองจึงมีบทบาททางการปกครองและเศรษฐกิจลดน้อยลงทำให้ในช่วงปี พ.ศ.2420-2437 ไม่ค่อยปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเมืองเลย

นอกจากอำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลกจะลดลงแล้ว ยังพบว่าภายในเมืองพิษณุโลกและเมืองบิรวารเองก็ขาดความเป็นเอกภาพ เกิดความขัดแย้งแย่งชิงตำแหน่งเจ้าเมืองภายในกลุ่มเครือญาติ

²⁹¹ ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 192.

²⁹² ประภัสสร ศรีมุก, เล่มเดิม, หน้า 158.

²⁹³ กจข., ร. 5 มร.5 รล-มท/25 เลขที่ 72 พิษณุโลกย์ ให้พระแก้วอาษา หมื่นพิสารอักษรทำป่าไม้ไปงั่วแขวงเมืองนครไทย จ.ศ.1245 (พ.ศ.2426).

²⁹⁴ กจข., ร. 5 มร.5 ม/6 เลขที่ 1 รวมเมืองคนมเข้าในแขวงเมืองไชยนาม (11 ก.พ. 113 - 3 เม.ย. 114) (พ.ศ.2438).

²⁹⁵ กจข., ร. 5 มร.5 ม/6 เลขที่ 2 รวมเมืองนครชุมเข้ากับเมืองนครไทย (5 - 21 มิ.ย. 114) (พ.ศ.2438).

²⁹⁶ กจข., ร. 5 มร.5 ม/6 เลขที่ 1 รวมเมืองคนมเข้าในแขวงเมืองไชยนาม (11 ก.พ. 113 - 3 เม.ย. 114) (พ.ศ.2438). ; กจข., ร. 5 มร.5 ม/6 เลขที่ 2 รวมเมืองนครชุมเข้ากับเมืองนครไทย (5 - 21 มิ.ย. 114) (พ.ศ.2438).

ด้วยกันเอง ดังตัวอย่างเช่น ในปี พ.ศ.2436 ท้าวทองดี อุปฮาดเมืองด่านซ้ายซึ่งมีศักดิ์เป็นหลานของพระแก้วอาษา (ท้าวแสง) เจ้าเมืองด่านซ้าย ซึ่งได้รับมอบหมายให้นำเงินภาษีอากรลงไปส่งกรมการเมืองพิษณุโลกได้ฟ้องกล่าวโทษพระแก้วอาษาว่าทุจริตเบียดเบียนเอาเงินภาษีอากรจำนวน 10 ชั่งไว้เป็นประโยชน์ส่วนตัว²⁹⁷ ความทราบถึงพระแก้วอาษาเกรงว่าตนจะมีความผิดจึงได้พาครอบครัวหนีไปอยู่ในเขตบ่ารุงของฝรั่งเศสฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่บ้านหาดแดงปากน้ำตาม เมื่อตำแหน่งพระแก้วอาษาว่างลงและเนื่องจากอุปฮาดมีความชอบในการฟ้องร้องกล่าวโทษเจ้าเมืองผู้ทุจริต ศูนย์อำนาจรัฐจึงแต่งตั้งให้อุปฮาด (ทองดี) เป็นที่พระแก้วอาษา เจ้าเมืองด่านซ้ายแทน²⁹⁸

การฟ้องกล่าวโทษดังกล่าวว่าจะมีสาเหตุมาจากการแย่งชิงอำนาจภายในเมือง เนื่องจากพระแก้วอาษา (ท้าวแสง) เคยเป็นกรมการเมืองภูครั้งมาก่อน²⁹⁹ ภายหลังจึงได้รับแต่งตั้งจากศูนย์อำนาจรัฐให้มาเป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย อาจจะทำให้อุปฮาด (ทองดี) ซึ่งผู้เขียนสันนิษฐานว่าเป็นกรมการเมืองด่านซ้ายที่มีตำแหน่งอาวุโสสูงสุดที่จะได้เป็นเจ้าเมืองคนถัดไปจากเจ้าเมืองคนเดิมไม่พอใจ จึงได้พยายามฟ้องกล่าวโทษพระแก้วอาษา (ท้าวแสง) เพื่อให้ถูกถอดออกจากตำแหน่งก็เป็นได้ และจากเหตุการณ์ดังกล่าวได้เปิดโอกาสให้ศูนย์อำนาจรัฐขยายอำนาจเข้ามาภายในเมืองมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากศูนย์อำนาจรัฐได้ส่งหลวงสุนทรบริรักษ์มาเป็นข้าหลวงช่วยพระแก้วอาษา (ทองดี) ปกครองเมืองด่านซ้าย³⁰⁰

และในขณะเดียวกันช่วงเวลาก่อนหน้าการสถาปนาระบบเทศาภิบาลเขตแดนเมืองด่านซ้ายซึ่งอยู่ในความปกครองของเมืองพิษณุโลกได้รับผลกระทบจากการขยายอำนาจเข้ามาของฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาปกครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงภายหลังเหตุการณ์วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112 (พ.ศ.2437) ที่ฝรั่งเศสได้นำเรือรบมาปิดปากอ่าวไทยและบังคับให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ยกบ้านเมืองในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้อยู่ในบังคับของฝรั่งเศส³⁰¹ เมืองด่านซ้ายซึ่งอยู่ใกล้กับแม่น้ำโขงแม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขงจึงได้รับผลกระทบด้วย เนื่องจากฝรั่งเศสได้เข้ามายึดครองดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำหมัน³⁰² ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐต้องยกดินแดนดังกล่าวซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเมืองด่านซ้ายให้กับฝรั่งเศส และยังคงพบว่าฝรั่งเศสพยายามที่จะเข้ายึดครองเมืองด่านซ้ายและเมืองภูครั้งด้วย³⁰³

²⁹⁷ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, เล่มเดิม, หน้า 244.

²⁹⁸ เดิม วิชาภัยพจนกิจ, เล่มเดิม, หน้า 279.

²⁹⁹ กจช., ร. 5 มร.5 รล-มท/3 เลขที่ 108 เมืองพิษณุโลกฯ ตั้งท้าวเดือนเป็นที่ราชวงษ์ ท้าวแสงเป็นที่ท้าวซัดย เมืองภูครั้ง จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412).

³⁰⁰ เดิม วิชาภัยพจนกิจ, เล่มเดิม, หน้า 279.

³⁰¹ คุรุราษฎร์เชยคใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรรณะ, วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112 การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง, กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.

³⁰² ฝั่งซ้ายของแม่น้ำหมัน คือ ฝั่งที่เป็นที่ตั้งของพระธาตุศรีสองรักในปัจจุบัน.

³⁰³ กจช., ร. 5 มร.5 ม/6 เลขที่ 5 ปิ่นแขวงปกครองมณฑลพิษณุโลก 23 มี.ค. 118 - 24 มี.ค. 118 (พ.ศ.2442).

ดังนั้น การที่ศูนย์อำนาจรัฐได้ส่งหลวงสุนทรบริรักษ์มาเป็นข้าหลวงช่วยพระแก้วอาษา (ทองดี) ปกครองเมืองด่านซ้ายนั้น อาจจะมีสาเหตุเนื่องมาจากสาเหตุข้างด้วยเพื่อป้องกันไม่ให้ฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองด่านซ้ายด้วยก็เป็นได้ และเหตุการณ์ดังกล่าวยังเป็นมูลเหตุสำคัญที่ศูนย์อำนาจรัฐได้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองโดยการสถาปนาระบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ.2437 ด้วย³⁰⁴

---

³⁰⁴ ดู ศิริวรรณ นุ้ยเมือง, การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชค อ่องสกุล (บรรณาธิการ), มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ, หน้า 54-57.

สรุปบทที่ 4

เมืองพิษณุโลกภายหลังการฟื้นฟูเมืองในปี พ.ศ.2325 ภายใต้โครงการปกครองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ แม้สถานะของเมืองจะยังคงเป็น “หัวเมืองชั้นเอก” เช่นเดียวกับที่เคยอยู่ภายใต้การปกครองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ และกรุงธนบุรี แต่อำนาจหน้าที่และบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองก็ถูกลดลง จากที่เคยมีบรรดาศักดิ์ชั้น “เจ้าพระยา” ถูกลดลงเป็นเพียงชั้น “พระยา” เท่ากับเจ้าเมืองใหญ่อื่นๆ ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และไม่มีอำนาจในการควบคุมดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือชัดเจนดังเช่นที่อยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ และกรุงธนบุรี แต่ในระดับการปกครองท้องถิ่นก็ยังคงมีเมืองบริวารในความปกครองจำนวน 10 เมืองเท่าเดิม

ช่วงตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 24 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ศูนย์อำนาจรัฐได้มีนโยบายทางด้านการค้ากับต่างชาติ ทำให้ไพร่พลในหัวเมืองต้องหาสิ่งของส่งตามที่ศูนย์อำนาจรัฐต้องการ เช่น ทองคำ ไม้ขนสัก สีผึ้ง น้ำผึ้ง น้ำรักและครั้ง เป็นต้น โดยมีนายกองช่วยและปลัดกองช่วยเป็นผู้รับผิดชอบ หากไม่สามารถหาสิ่งของส่งได้ศูนย์อำนาจรัฐก็ให้ส่งเป็นเงินแทน และมีการจัดเก็บภาษีอากรต่างๆ เช่น อากรสมพัทธ อากรตลาด อากรค่าน้ำ อากรป่าผึ้ง อากรเกวียนและอากรฝิ่นจากราชภู โดยมิเจ้าภาษีนายอากรเป็นผู้รับผิดชอบจัดเก็บ ทำให้ระบบเศรษฐกิจเงินตราขยายตัวเป็นอย่างมากภายในเมือง และความต้องการช่วยของศูนย์อำนาจรัฐทำให้เกิดเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้นอีก 3 เมือง คือ เมืองคำ เมืองตะนมและเมืองชัยนาม ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นชุมทางการค้าด้านในและเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญ

ในช่วงปี พ.ศ.2369-2371 ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้ทำสงครามปราบปรามและขยายอำนาจไปยังศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เวียงจันทน์ เมืองพิษณุโลกซึ่งมีเขตต่อแดนกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เวียงจันทน์ก็ได้รับผลกระทบด้วย เนื่องจากกองทัพกรุงเทพฯ ได้เข้ามากวาดต้อนเอาไพร่พลในเมืองนครไทยและเมืองนครชุมซึ่งตั้งอยู่ในหุบเขาไปยังดินแดนของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เวียงจันทน์ ผลของสงครามทำให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ เวียงจันทน์ล่มสลายและถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ได้มอบเมืองด่านซ้ายและเมืองภูกระแตซึ่งเป็นหัวเมืองลาวที่อยู่ต่อแดนกับเมืองนครไทยให้ขึ้นกับเมืองพิษณุโลก แต่ยังคงให้มีรูปแบบการปกครองภายในเมืองตามธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติมา และผลของสงครามดังกล่าวทำให้เมืองพิษณุโลกในยุคนี้อาจมีเมืองบริวารรวมทั้งสิ้น 15 เมือง

การขยายตัวของเศรษฐกิจยังส่งผลให้มีมีชาวจีนจำนวนมากเข้ามาทำการค้า เป็นกรรมกร และตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมือง ชาวจีนบางส่วนได้แสวงหาความมั่งคั่งและอำนาจไปพร้อมๆ กัน โดยการพยายามรับประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรและสร้างความสัมพันธ์กับกรมการเมืองพิษณุโลก ทำ

ให้มีชาวจีนมีบทบาทสำคัญภายในเมืองพิษณุโลก ไม่ว่าจะเป็นการค้า การเก็บภาษีอากรและด้านสังคม เมื่อมีชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานภายในเมืองพิษณุโลกมากขึ้น ศูนย์อำนาจรัฐได้ตั้งผู้นำชาวจีนให้มีตำแหน่งเป็นนายอำเภอจีนและปลัดฝ่ายจีน เพื่อให้ปกครองและควบคุมดูแลชาวจีนที่อาศัยอยู่ภายในเมือง

ตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกได้มีการแต่งตั้งสืบทอดกับแบบเครือญาติหรือคนใกล้ชิดกับเจ้าเมืองคนเก่า ซึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการสร้างดุลอำนาจระหว่งกลุ่มตระกูลเจ้าเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐในช่วงที่ศูนย์อำนาจรัฐยังอ่อนแออยู่ ผู้มีตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะอาศัยตำแหน่งแสวงหาความมั่งคั่งและอำนาจให้แก่ตนเองและเครือญาติ ถึงแม้ว่าศูนย์อำนาจรัฐจะมอบส่วนแบ่งจากเงินส่วยและอากรให้กับเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก แต่ก็พบว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกได้ขยักขอกหรือปิดบังส่วย รวมทั้งเรียกเก็บเงินจากรายฎฐ์ที่ถูกฟ้องร้องว่ากระทำผิดโดยไม่มีการลงโทษ และพยายามสร้างเครือข่ายโดยการเสนอแต่งตั้งคนใกล้ชิดเป็นเจ้าเมืองบริวารและเป็นนายกองส่วย

ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ศูนย์อำนาจรัฐมีอำนาจที่เพิ่มพูนเข้มแข็งเป็นอย่างมาก และพยายามหาวิธีเข้ามามีบทบาทภายในเมืองพิษณุโลกมากยิ่งขึ้น โดยการส่งข้าหลวงเข้าไปตรวจราชการ ให้สิทธิกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองบริวาร รวมทั้งราษฎรทั่วไปสามารถถวายฎีการ้องทุกข์ต่อพระมหากษัตริย์ได้โดยไม่ต้องผ่านทางเจ้าเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นวิธีการสำคัญที่ศูนย์อำนาจรัฐได้ใช้เจ้าเมืองบริวารถ่วงดุลหรือคนอำนาจกับเจ้าเมืองพิษณุโลก และเจ้าเมืองบริวารเองก็ใช้อำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐต่อรองกับเจ้าเมืองพิษณุโลกด้วย อำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงถูกลดทอนลงตามลำดับ และในที่สุดปี พ.ศ.2425 พระยาพิษณุโลก (พุ่ม) และพระไชยบูรณ์ (อ้อม) ก็ถูกศูนย์อำนาจรัฐถอดออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองและปลัดเมืองพิษณุโลก เนื่องจากการร้องเรียนของบรรดาเจ้าเมืองบริวารว่า พระยาพิษณุโลก (พุ่ม) และพระไชยบูรณ์ (อ้อม) ทุจริตในหน้าที่ จากนั้นศูนย์อำนาจรัฐก็ส่งพระเทพผล (บัว) ซึ่งเป็นขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลกแทน

หลังจากนั้น ถึงแม้ว่าจะปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับการพยายามแสวงหาอำนาจของบรรดาเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกที่ถูกส่งมาจากกรุงเทพฯ อยู่บ้าง แต่ศูนย์อำนาจรัฐก็ได้ขยายอำนาจเข้ามาควบคุมการปกครองและทำราชการภายในเมืองมากยิ่งขึ้น ทำให้อำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลกในระดับท้องถิ่นถดถอยลงตามลำดับ ในขณะที่เดียวกันสภาพสังคมและเศรษฐกิจภายในเมืองพิษณุโลกก็มีความเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมาก หากเปรียบเทียบกับช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 จนในที่สุดในปี พ.ศ.2437 ศูนย์อำนาจรัฐก็ได้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองให้เป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล อำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ถดถอยอย่างชัดเจน และจะต้องอยู่ภายใต้การปกครองของข้าหลวงประจำมณฑลพิษณุโลก